

HANEFÎ GELENEĞİN İMÂMEYN'İN EBÛ HANİFE'YE MUHÂLEFETİNİ YORUMLAYIŞI: ÖŞÛR MERKEZLİ BİR OKUMA

Dr. Öğr. Üyesi İlyas YILDIRIM*

Özet: Hanefî mezhebi, Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin görüşlerini esas alarak kurulmuş bir fıkıh ekolüdür. Bu kurucu figürler, her konuda aynı kanaate sahip olmamışlardır. Aralarındaki ihtilafın ise pek çok sebebi bulunmaktadır. Bunların bir kısmı mezhebin kurucu metinlerinde sarahaten yer bulurken bir kısmı aynı netlikte değildir. Yine bu ihtilaf, ilgili farklılığa dair yorumlama ameliyesini zorunlu kılmıştır. Bu yorumlama, ihtilafın gerekçesinin kurucu metinlerde olup olmadığını merkeze almaksızın kendi mecrasında akmıştır. Yorumlayıcılar ise bu ekole mensup olan ulema'dır. Nitekim mezhep, kurucu simaların yanı sıra farklı zaman ve mekânlarda binlerce âlimin emek ve katkılarıyla gelişmesini sürdürmüştür. Bu âlimler, kurucu müçtehitler arasındaki bu ihtilafı, çeşitli yönlerden ele alıp değerlendirmişlerdir. Bu süreç, bir taraftan delillerin yeniden ele alınması diğer taraftan farklı delillerin ileri sürülmesiyle devam etti. Her âlim, kendi yaşadığı çağın bilgi ve birikimini bu ihtilafın çözülmesinde kullandı. Yer yer de gelen eleştiriler cevaplandı. Nihayetinde bütün bu emekler, bir mezhebin tarihini görme potansiyeli taşıyan bir zenginlik barındırır. Bu makale de Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in, hocaları Ebû Hanîfe'den farklı düşündükleri konulardan biri olan öşür üzerinden geleneğin yorumlayışı üzerine eğilecektir. Bu sayede Hanefî mezhebi tarihine dair bir perspektif sunulmuş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Hanefî mezhebi, İhtilaf, Öşür, Ebû Hanîfe, İmâmeyn.

Interpretation of Imâmeyn's Oppositon to Abû Hanîfa By The Hanefî's Tradition: Reading From The Point of Tithe

Abstract: The Hanafi sect is a school of fiqh established on the basis of the opinions of Abû Hanîfa and his students. These founding figures did not have the same convictions on all subjects. There are many reasons for the conflict between them. While some of them are found in the founding texts of the sect, some of them are not in the same clarity. Again, these conflicts necessitated the interpretation process of the related difference. This interpretation took place in its own media without taking consideration whether the reasons of the dispute (ikhtilaf) take place in the founding texts. Interpreters are members of this school. As a matter of fact, the sect continued to develop with the labor and contributions of thousands of scholars in different times and places in addition to the founding figures. These scholars discussed and evaluated this conflict (ikhtilaf) between the mujtahids and the founders. This process, on the one hand, continued with the reconsideration of evidence and, on the other hand, with different arguments. Every scholar used his own knowledge of the era in which he lived to resolve these conflicts. Repeated criticism from the place was answered. Ultimately, all these efforts have a wealth of potential to see the history of a sect. This article will also focus on the interpretation of tradition in terms of tithe by Abû Yûsuf and Imam Muhammad, one of the subjects that they think differently from their instructor Abû Hanîfa. In this way, a perspective on the history of Hanafi sect will be presented.

Keywords: Islamic Law, Hanafi sect, Dispute (Ikhtilaf), Tithe, Abû Hanîfa, İmâmeyn.

* Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı,
ilyas.yildirim@erdogan.edu.tr

GİRİŞ

Hanefi mezhebi -etki ve konumları farklılaşsa¹ da- temelde Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ile Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve İmam Muhammed'in (ö. 189/805) görüşlerinden oluşmaktadır. Her ne kadar kurucu imam² sayılıp sayılmama konusunda tartışmalar bulunsu³ da İmâmeyn, diğer talebelerle kıyas edilemeyecek ölçüde Ebû Hanîfe ile birlikte mezhebe rengini vermiş simalardır.⁴ Ancak İmâmeyn'in Ebû Hanîfedен farklı düşündükleri pek çok mesele bulunmaktadır.⁵ Bunu doğuran sebepler arasında delil, yöntem, dâbıta ve istidlalde farklılaşma gibi bir takım faktörler zikredilmektedir.⁶ İmamlar arası bu ihtilaflar ise gelenekte çeşitli yorumlara tabi tutulmuş, geliştirilen tercih kriterleri ile fetvada birliktelik sağlanmaya çalışılmıştır. Tercihle ise görüşün rivayet değeri, görüş sahibi fakih ve tercih yapılacak mesele gibi çeşitli etkenler dikkate alınmıştır.⁷ Bu kriterler, yorumlama faaliyetinde fakihleri yönlendirici bir işlev görür. Bu nedenle onlara dair kısa bir tasvir, anlamlı olacaktır.

Rivayet değeri yönüyle zâhirü'r-rivâyede⁸ olan görüşün önceliği bulunmaktadır. Görüş sahibinin kimliğine gelince burada ayrıntı söz konusudur. Temamızı açısından bakılacak olursa bir tarafta Ebû Hanîfe diğer tarafta ise İmâmeyn bulunduğu durumda genel kabule göre müçtehit olan müftî muhayyerdir. Böyle olmayanlar ise meseleyi sorup hükmünü öğrenmekle mükelleftirler.⁹ Yine doktrin-

-
- 1 Hanefi mezhebinde İmamlar arası hiyerarşi için bk. Koca, "Ebû Hanîfe ile Ebû Yusuf ve Muhammed Arasındaki Hukuki Görüş Farklılıkları", s. 146-148.
 - 2 Kurucu imam problemi hakkında bk. Bayder, "Mezhebin Kurucu İmamlığının Anlamı", s. 464-470.
 - 3 Hanefi mezhebi özelinde kurucu imam problemi hakkında bk. Bayder, *Kurucu İmama Muhalefet*, s. 47-75.
 - 4 İmâmeyn yer yer Ebû Hanîfedен farklı görüşlere sahip olabilen birer müçtehit iken Hanefi mezhebi içeriğinde değerlendirilmeleri doktrinde tartışılmıştır. Fakat onlar, mezhebin dışında mütalaa edilmemişlerdir. Ayrıntı için bk. Kevseri, *Hüsnü't-tekâdi* s. 59-60; Ahmet Ali-Hindi, *el-Mezheb inde'l-Hanefiyye*, s. 50-55.
 - 5 Bu görüş farklılıklarına dair bk. Debûsi, *Mukayeseli İslâm Hukuk Düşüncesininin Temellendirilmesi*, s. 73-144.
 - 6 bk. Bayder, *Kurucu İmama Muhalefet*, s. 166-184; Koca, "Ebû Hanîfe ile Ebû Yusuf ve Muhammed Arasındaki Hukuki Görüş Farklılıkları", s. 149-150.
 - 7 Geliştirilen kriterlere dair bir panorama için bk. Buhârî, *Şerhu Edebi'l-kâdi*, I, 190-192; Kâdihan, *Fetâvâ*, I, 9; İbn Âbidin, *Hanefilerde Mezhep Usûlü*, s. 162-170; 198-213; Osmâni, *Usûlü'l-iftâ*, s. 167-172; Şahin, *Fetvâ Âdâbi*, s. 95-98; Bayder, *Kurucu İmama Muhalefet*, 52-55; Uğur, *Hanefilerde Mezhep İçi Tercih*, s. 72-92; 228-272; Kaya, *Fıkhi İstidlâl*, s. 39-40; Koca, "Ebû Hanîfe ile Ebû Yusuf ve Muhammed Arasındaki Hukuki Görüş Farklılıkları", s. 148-149; Günay, "Hanefi Mezhebinin Mezhep İçi İşleyişi", I, 421.
 - 8 Zâhirü'r-rivâyeye görüş, Şeybânî'nin bu isimle maruf eserlerinde yer bulan ve Ebû Hanîfe ile İmâmeyne ait olan görüşlerdir. bk. Osmâni, *Usûlü'l-iftâ*, s. 113; İbn Âbidin, *Hanefilerde Mezhep Usûlü*, s. 118-120; Boy-nukalın, *Kitabü'l-Asl Adlı Eserinin Tanıtımı*, s. 48.
 - 9 Buhârî, *Şerhu Edebi'l-kâdi*, I, 190-192; Üşi, *el-Fetâva's-Sirâciyye*, s. 602; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, VI, 451-452; Uğur, *Mezhep İçi Tercih*, s. 252-253.

de delillerine bakılarak bir tercihte bulunulacağı dile getirilmiştir.¹⁰ Bu temel yaklaşımlar yanında Ebû Hanîfe'nin görüşü önceleyenler de vardır.¹¹ Konu merkezli tercih ise ibadetlerde mutlak olarak Ebû Hanîfe'nin, yargı meselelerinde tecrübesine istinaden Ebû Yûsuf'un, zevî'l-erhâm başta olmak üzere miras konularında ise Şeybânî'nin görüşünü esas almayı teklif eder.¹² Bütün bunların yanında ilgili kriterlerin bilhassa müçtehit olmayan müftîyi bağlayacağını belirtmek gerekir. Müçtehit olanlar ise bu kriterleri gözetmekle beraber delil merkezli bir çözümlemeyle farklı bir görüş de benimseyebilirler.¹³ Bütün bu teoriyi ve pratiğini ise mezhebin klasiklerinden test etme imkânına sahibiz.

Bu makale, bir mesele üzerinden neredeyse bir İslam tarihini kuşatacak bir zaman aralığında bir fikhî gelenekteki yorumlama faaliyetine odaklanacaktır. Örneklem seçilen meseleden ziyade eserlerdeki yaklaşım ve ne tür evrelerden geçildiği öncelenmek suretiyle Hanefî fıkıh tarihine genel bir bakış temin edilecektir. İmamlar arasında ihtilafın vâki olması ve bunun da rivayetler üzerinden gerçekleşmesi hasebiyle ziraî ürünlerin zekâtı yani öşür üzerinden bir okuma gerçekleştirilecektir. Konunun gelenekteki yorumunda zenginliğin bulunması da maksadımızı gösterme sadedinde onu uygun kılmaktadır. Tek konuyla sınırlandırma ise makale hacmini gözetme açısından dır. Birden fazla mesele üzerinden okuma yapıldığı takdirde mevcut verileri aktarabilme konusunda kendimizi sınırlandırmak durumunda kalacaktık ki çalışmanın asıl maksadı buna engel olmaktadır.

Çalışmada ilk önce konunun temel metinlerde nasıl ele alındığı üzerinde durulacak akabinde mezhebin hadis, fûrû ve fetva literatürü üzerinden geleneğin bu birikimi nasıl yorumladığına değinilecektir. Eserlerin tespitinde gelenekteki konumları belirleyici olmuştur. Yine her türe dair ilk önce kronolojik sırayla eser merkezli bir sunum yapılacak, akabinde "Değerlendirme" başlığı altında bu türe özel durum ortaya konulacaktır. Son olarak da bütün bu veriler üzerinden bazı tespitler paylaşılacaktır.

10 Gaznevî, *el-Hâvî'l-kudsî*, II, 562-563; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, I, 427; Yaman, *Fetva Usûlü*, s. 123.

11 Kâdihan, *Fetâvâ*, I, 9.

12 İbn Âbidîn, *Hanefîlerde Mezhep Usûlü*, s. 200-204; Uğur, *Mezhep İçî Tercih*, s. 268-271; Koca, "Ebû Hanîfe ile Ebû Yusuf ve Muhammed Arasındaki Hukuki Görüş Farklılıkları", s. 149.

13 Uğur, *Mezhep İçî Tercih*, s. 297.

1. ANA METİNLERDE KONUNUN ELE ALINIŞI

Mezhebin ana metinleri olan İmâm Muhammed'in zâhirü'r-rivâye eserlerinden *el-Asl* ve *el-Câmi 'u's-sağîr*'de; diğerlerinden ise *el-Hücce*, *Kitâbü'l-Âsâr* ve *Muvatta 'ü'l-İmâm Mâlik* rivayetinde bu konular yer bulur. Ebû Yûsuf ise *Kitâbü'l-Harâc* ve *Kitâbü'l-Âsâr* ile *İhtilâfü Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*'da bu meselelere temas eder. Dolayısıyla bu eserler üzerinden bir okuma yapacağız.

İmam Muhammed *el-Asl*'da öşür hakkında çeşitli meseleler sıralar ancak ürünün niteliği ve nisabın gerekliliği, ihtilaf edilen temel meselelerdir. O, Hz. Peygamber'in (as) “yağmurun veya nehrin suladıklarında onda bir; kuyudan çekilenle sulananlarda ise yirmide bir zekât vardır” sözünün kendilerine ulaştığını belirtir. Ayrıca İbrâhim en-Nehaî'nin (ö. 96/714) görüşünü “İmam Muhammed > Ebû Hanîfe > Hammâd > İbrâhim” zinciriyle “yeryüzünden çıkan her şeyden tam veya yarım öşür gerekeceği” şeklinde aktarır.¹⁴

Öşrü verilecek ürünlerin niteliği, ana ihtilaf noktalarından birisidir. Şeybânî'nin paylaştığı meselelerde Ebû Yûsuf'la birlikte hocasından farklı düşündükleri yerlere dair vurgusu dikkat çeker. Mesela kırk günde bir kesilen ve öşri arazide yetişen yonca için her kesimde öşür gerekir mi, sorusuna Ebû Hanîfe'ye atıfla olumlu cevap verir. Zira ona göre yeryüzünden çıkan her şey için öşür verilmelidir. Yine aynı arazide yeşillikler, karpuz, salatalık, hububat veya kabak gibi herhangi bir şey yetişse her biri için öşür verileceği görüşünü de İmâm'a nispet eder. Akabinde Ebû Yûsuf ile kendisinin, hadravâtta¹⁵ öşür olmayacağına dair kanaatini paylaşır. Hadravâtın sınırını çizme sadedinde de ürünün dayanıklılığı merkezli bir çerçeve sunar ve dayanıklı olmayan ürünlerde öşrünün de gerekmeyeceğini söyler. Burada yonca, baklalar,¹⁶ karpuz, acur ve benzeri yiyeceklerle meseleyi örneklendirir.¹⁷

Kapsamın tespitine dair İmam Muhammed'in vurguladığı bir nokta da *semer* olmadır. İlgili vurgu, ayetten hareketle yapılır ki bu da el-En'âm 6/141 olup ilgili kısmı şöyledir: *كُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَآتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ* Dolayısıyla öşür verilecek ürünler bu kapsama dâhil olmalıdır. Nitekim Şeybânî, tuz ve zift gibi yerden çıkan diğer ürünlerden öşür alınıp alınmayacağı sorusunu “semer olmamaları” hasebiyle

14 Şeybânî, *el-Asl*, II, 129-130.

15 Hadravât elma, armut gibi meyveler ya da pırasa gibi baklalar için kullanılan bir kelimedir. Bk. Mutarrizî, *el-Muğrib*, I, 258-259. Bu anlamı karşılayacak bir kelime tespit edemediğimizden çalışma boyunca bu ifadenin kullanımı tercih edilecektir.

16 Burada bakla ile kastedilen, günümüzdeki anlamının ötesinde yerden çıkan ve ot türü olup insanın tüketileceği yiyeceklerdir. Nitekim yukarıda örnek olarak verilen pırasa, bunu net bir şekilde göstermektedir. Anlamı için bk. el-Mutarrizî, *el-Muğrib*, I, 83.

17 Şeybânî, *el-Asl*, II, 131-132.

olumsuz cevaplar. Yine meyvesi olmayıp odun sayılan ilgin, İran kamışı ve benzer diğer ürünlerden de öşür alınmaz. Ot, akasya ağacı gibi bitkiler de bu çerçevede değerlendirilir. Fesleğen gibi güzel kokusu olanlar, bakla, yonca, çivit otu gibi diğer bitkiler ise Ebû Hanîfe'ye göre öşre tabidir. Şeker kamışı ve safrana gelince bunlardan yemiş elde edilebildiği için –nisabın gerekliliğinde farklılaşılsa da– İmamların hepsine göre öşür vermek lâzımdır.¹⁸ Nisap konusunda ise Şeybânî, *el-Asl*'da detaylı bilgi vermez. Sadece beş vesk ve daha fazla olması kaydıyla öşre tabi ürünlerin zekâtının konuşulacağını söyler.¹⁹

İmam Muhammed, *Câmi 'u's-sağîr*'de de yukarıda verilen çerçeveyi sunar. Özellikle hadravâtta ve dayanıklı yemişi olmayan meyvelerde öşrün gerekmeceğini tekrarlar. Nisap konusuna ise atıfla yetinir.²⁰ *el-Hücce*'de ehl-i Medîne'nin görüşünü ifade sadedinde buğday, pirinç, mısır gibi çeşitli hububatı zikrettikten sonra bunların, yenilebilir özellikte olduklarını vurgulayıp hasat edildikleri ve dayanıklı oldukları takdirde kendilerinden zekatın gerekeceğini söyler. Kendilerinin de bu kanaatte olduğunu peşi sıra ifade eder.²¹ Bu eserde hububat türü için beş veskten azında öşür olmayacağı görüşünü, iki farklı senetle Ömer b. Abdülazîz (ö. 101/720) ve Atâ b. Ebû Rebâh'tan (ö. 114/732) rivayet eder. Ebû Hanîfe'nin öşürde nisap aramayan yaklaşımını da paylaşır.²²

Muvatta' rivayetinde yukarıda verilen görüş farklılığına atıfla yetinen Şeybânî,²³ *Kitâbü'l-Âsâr*'da ilgili rivayetleri nakleder. O, İbrâhim en-Nehaî'nin yukarıda aktardığımız görüşünü, aynı silsileyle tekrarlar. Ebû Hanîfe'nin de aynı kanaatte olduğunu ifade edip kendi yaklaşımlarını “hadravâtta zekât yoktur” şeklinde sunar. Bu ve nisaba dair yukarıda çizilen çerçeveyi bu eserinde de tekrarlar. Ancak bu çalışmada dikkat çeken iki nokta vardır. İlki, yukarıdaki rivayetle alakalı “isnadının maktû olduğu”nu söylemesidir. İkincisi de “Ebû Hanîfe > Hammâd > İbrâhim” şeklindeki senetle Nehaî'nin, el-En'âm 6/141. ayetinin mensuh olduğu görüşünü paylaşmasıdır.²⁴ Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Âsâr*'ında da sadece bu son iki rivayetin paylaşıldığı, başka bir değerlendirme ve rivayetin bulunmadığı dikkat çeker.²⁵ *İhtilâfü Ebî*

18 Şeybânî, *el-Asl*, II, 133.

19 Şeybânî, *el-Asl*, II, 133.

20 Şeybânî, *el-Câmi 'u's-sağîr*, s. 130-131.

21 Şeybânî, *el-Hücce*, I, 510-512.

22 Şeybânî, *el-Hücce*, I, 518-519.

23 Şeybânî, *Muvatta' ü'l-İmâm Mâlik*, II, 132-136.

24 Şeybânî, *Kitâbü'l-âsâr*, I, 337-338.

25 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-âsâr*, s. 90-91.

Hanîfe'de ise hocasından farklı düşündüğünü ifade edip buna dair bir özet sunar.²⁶ Ebû Yûsuf'un konuya dair asıl yaklaşımını *Kitâbü'l-Harâc*'da görmekteyiz.

Ebû Yûsuf, evvela nisap meselesine eğilmekle beraber bunu tespit sadedinde aralarda verdiği bilgiler, öşrü verilecek ürünlere dair bazı ipuçları taşır. Mesela öşrün, topraktan çıkan ürünler ve bunların meyveleri hakkında söz konusu olabileceğini söyler. Rivayetler ve uygulamalardan hareketle bu sonuçlara ulaşıldığını vurgular. Kendisinin, sadece dayanıklı olan ürünler için öşrü gerekli gördüğünü belirten Ebû Yûsuf, bu kapsama giren ve yukarıda Şeybânî üzerinden aktardığımız çeşitli ürünleri örnek verir. Dayanıklı ürünlerden de ölçü-tartıyla ağırlığı tespit edilenlerde nisap aranacağını ifade edip bu açıdan konuyu detaylandırır. Nisap konusunda ise İbrâhim en-Nehaî'den gelen rivayeti aktarıp Ebû Hanîfe'nin bu yaklaşıma istinaden nisabın aranmayacağı görüşünü benimsediğini söyler. Fakat onun dışındakiler, Hz. Peygamber'den (as) gelen rivayet sebebiyle beş veske ulaşmadığı takdirde ziraî ürünlerden zekât gerekmeyeceği kanaatinde idirler.²⁷

Rivayetleri de aktaran Ebû Yûsuf, "Ebân b. Ebî Ayyâş > Hasan-ı Basrî > Enes b. Mâlik > Hz. Peygamber" şeklindeki zincirle şu hadisi rivayet eder: "Beş veskten az olan buğday, arpa, mısır, hurma ve kuru üzümde zekât yoktur. Beş ukıyyeden²⁸ azda zekât yoktur. Beş deveden azında zekât yoktur." Yine "Yahya b. Ebî Üneyse > Ebû Zübeyr > Câbir b. Abdullah > Hz. Peygamber" zinciriyle şu hadisi nakleder: "Beş veskten aşağısından zekât yoktur." Bu rivayetlerin peşi sıra kendi görüşlerinin de bu çerçevede olduğunu söylemektedir.²⁹

Ebû Yûsuf, hadravâtan öşür alınmaması konusunda Hz. Ali, İbn Ömer, Enes b. Mâlik, Mûsa b. Talhâ'dan farklı tarihlerle yaptığı rivayetleri delil olarak sunar.³⁰ Ayrıca el-En'âm 6/141 hakkında gelen rivayetleri paylaşan Ebû Yûsuf, İbn Abbas'tan onda bir ve yirmide bir zekât olduğu; İbn Ömer'den, zekât verilecekler dışındaki şeyleri kapsadığı; İbrâhim en-Nehaî'den, onda bir ve yirmide bir şeklindeki uygulama öncesini tanzim ettiği; Hasan-ı Basrî'den (ö. 110/728), hububat ve meyvelerin zekâtını düzenlediği; Saîd b. Cübeyr'den ise onda bir ve yirmide bir şeklindeki belirlemeye kadar misafirlere ikram etme, hayvanlarını yedirme, dilenenlere verme emredildiğini aktarır.³¹

26 Ebû Yûsuf, *İhtilâfû Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*, s. 124-126.

27 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, s. 51-53.

28 Ukıyye, eski bir ağırlık ölçü birimidir. Hz. Peygamber devrinde kullanılan Hicaz ukıyyesinin 40 dirheme denk geldiği hususunda fukaha ve muhaddislerin ittifakı vardır. bk. Kallek, "Ukıyye", *DİA*, XLII, 67.

29 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, s. 53.

30 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, s. 55-56.

31 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, s. 56-57.

Değerlendirme

Öşrü verilmesi gereken ürün hakkında Ebû Hanîfe, her türlü toprak mahsulünden öşrü gerekli görmektedir. İmâmeyn'in çizdiği çerçeve ise dayanıklı ve yerden çıkıp tüketilebilen bir ürün değildir. Dolayısıyla bu niteliği sağlamayan ve yerden çıkan ürünlerden öşür gerekmecektir. Ebû Hanîfe'nin dayanağı, İbrahim en-Nehaî'nin görüşü olarak takdim edilen rivayettir. Ancak Şeybânî'nin bu rivayet hakkında maktû olduğunu belirtmesi önemlidir. Zira Ebû Yûsuf'un naklettiği mevkuf hadis, buna karşı konumlanmış olmaktadır.

Nisap meselesine baktığımızda ise Ebû Hanîfe, bir şart olarak bunu aramadığı; Nehaî'den gelen rivayetin böyle bir sınırlandırmada bulunmamasına dayanarak bu hükme vardığı anlaşılmaktadır. İmâmeyn ise bu konuda hem merfû hem de mevkuf hadislere atıfla beş veskten aşağısında zekât olmadığı kanaatinde. Ebû Yûsuf'un ilgili rivayetlere istinaden hocası dışındaki ulemanın nisap arayacağı vurgusu ise kendi yaklaşımlarının hadisler sebebiyle farklılaştığını göstermesi bakımından önemlidir.

Dikkat çeken bir nokta ise konuya dair bir delil olarak ayetlerin zikredilmesidir. Sadece ürünün mahiyetinin *semer* olması vurgusunda En'âm 6/141. ayete işaret edilmekte; bu ayetin yorumuna dair farklı yaklaşımlar aktarılmakta fakat ne İmam ne de talebeleri tarafından bir delil olarak ileri sürülmektedir. Bu ise ayeti mensuh kabul ettikleriyle yorumlanabilecek bir tasarrufu çağrıştırmaktadır. Nitekim Nehaî'den gelen rivayet de bu minvaldedir.

2. DOKTRİNDE ORTAYA KONULAN GEREKÇELER

İhtilafın temelinde yer alan asıl faktör rivayetler olması nedeniyle ilk olarak hadislerle ilgili literatüre yer verecek, akabinde fûrû eserlerine ve son olarak da fetva edebiyatına bakacağız.

2.1. Hadis Merkezli Eserlerdeki Yaklaşım

Bu başlıkta Hanefî literatüründe yer alan Tahâvî'nin (ö. 321/933) *Meâni'l-âsâr*'i ve buna Aynî (ö. 855/1451) tarafından yapılan şerhi, yine Aynî'nin *Umdetü'l-kârî*'i, Cemâleddin ez-Zeylaî'nin (ö. 762/1360) *Nasbü'r-râye*'si, Ali el-Kârî'nin (ö. 1014/1605) *Mirkât*'ı ve Tehânevî'nin (1892-1974) *İ'lâ'üs-sünen*'i üzerinde yoğunlaşacağız.

Tahâvî, nisapla ilgili hem beş veskten azında zekât olmayacağı vurgusunu taşıyan rivayetleri hem de miktar belirlemesi yapmaksızın öşrü gerekli kılan genel ni-

telikteki hadisleri farklı tariklerden aktarıp daha sonra kendi değerlendirmelerine yer verir. O, az-çok yerden çıkan bütün mahsul için öşür alınacağı kanaatinde. Kendisi de belirttiği üzere Ebû Hanîfe'nin görüşüyle muvafık olan bu tercihini, rivayetler üzerinden delillendirir. Her iki görüşe uygun rivayetlere yer vermesine rağmen o, neden böyle bir tercihte bulunmuştur? Tahâvî, farklı görüşte olan birisinin bu soruyu şu açıklamayla kendilerine yöneltebileceğini belirtir: “Beş vesk hadisleri müfesser; diğerleri mücmeldir. Dolayısıyla müfesser olanların tercih edilmesi gerekir.” Tahâvî, rivayetlere dair yapılan bu tespitin doğru olmadığını söyler ve bu eleştiriyi yöneltenleri, farklı konularda benzer tavrı sergilemekle suçlayıp tutarsız olmakla eleştirir. Dolayısıyla öşür meselesinde böyle bir itiraz ileri sürmeleri anlamsızdır. Ayrıca Mücâhid (ö. 103/721) ve İbrâhim en-Nehâî'nin de kendileri gibi düşündüğünü belirtmek suretiyle münferid bir görüş serdetmediklerini ihsas eder. Konuyu bir de nazar yönüyle değerlendirmeye tabi tutan Tahâvî, şöyle bir argüman geliştirir: “Diğer zekât ürünlerinde belli bir nisap ve yıllanma şart koşulmuştur. Zirâî ürünlerde ise yıllanma aranmaz. Dolayısıyla diğer şart da devre dışı kalır.” Tahâvî, bu çıkarımı destekleyici şu açıklamayı da ekler: “Zaman ve miktar bu meselede aynıdır; varlık ve yoklukta birlikte değerlendirilmeleri gerekir.”³² Burada Tahâvî'nin, hadravâtla ilgili rivayete yer vermediği özelliğe belirtilmelidir.

Aynî ise rivayetlerin farklı tariklerini verir, isnâd analizlerini yapar ve her iki görüşü destekleyen rivayetler için sahih oldukları tespitini paylaşır.³³ Görüş sahiplerine dair ise şöyle bir tablo sunar: Ebû Hanîfe, Züfer ve bazı tabiiler hariç –ki bunlar da Mücâhid, Nehâî, Zührî (ö. 124/742), Hammâd b. Ebû Süleyman'dır (ö. 120/738)³⁴- beş veske ulaşmayan zirâî ürünlerde zekât olmayacağı konusunda ittifak vardır.³⁵

Aynî'nin bu bağlamda –kendisinden önce Cemâleddîn ez-Zeylaî'de de gördüğümüz üzere³⁶- beş vesk hadisleriyle bu konuda alt limit koymayan hadisler arasının nasıl uzlaştırılacağına dair değerlendirmelerde bulunur. Ebû Hanîfe'nin beş veskle ilgili hadisleri ticaret mallarına hasreden yorumunu paylaşan Aynî, buna gerekçe olarak bu ürünlerin vesk ölçüsüyle alınıp satıldığını, veskin değerinin ise kırk dirhem olduğunu İmam adına söyler. Yine bu haberlerin mensuh olduğu görüşünün de bulunduğunu belirtir. Nesh yönünü ise şöyle izah eder: Biri âm diğeri

32 Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, II, 34-38.

33 Aynî, *Nuhabü'l-efkâr*, VIII, 134 vd.

34 Aynî, *Nuhabü'l-efkâr*, VIII, 152.

35 Aynî, *Nuhabü'l-efkâr*, VIII, 148.

36 Normalde Zeylaî, Aynî'den takriben bir asır önce yaşamıştır. Fakat bir önceki eserin şerhi olması hasebiyle bu kronolojik sıralamayı göz ardı ettik. Zeylaî'nin bu konudaki değerlendirmeleri için bk. Zeylaî, *Nasbü'r-râye*, II, 384-385.

hâs iki hadis varsa ve âm rivayetin daha önce olduğu biliniyorsa hâs rivayet onu tahsîs eder. Bu, İsa b. Ebân'ın ortaya koyduğu esasa göredir.³⁷ Şayet tarih bilinmiyorsa ihtiyat gereği âm rivayetin sonradan vârid olduğu kabul edilir. İlgili rivayetleri bu çerçevede değerlendirdiğimizde tarihlerinin bilinmediğini görmekteyiz. Dolayısıyla âm olan haberin ihtiyaten sonra geldiği farz edilir.³⁸ Bu durumda ise hâs olan rivayet mensuh kabul edilecektir.

Aynî, Hanefî doktrinde Ebû Hanîfe'nin tavrını gerekçelendirme adına şöyle bir izah da geliştirildiğinden bahseder: İmâm, ilgili ayetler olan el-Bakara 2/267 ile el-En'âm 6/141'in umumuyla amel etmiştir. Mezkûr rivayetler ise âhâddır ve onların kitaba muâriz olmaları söz konusu değildir. Burada muhtemel bir itiraz, ilgili rivayetlerin miktarı açıkladığı; mücmel ve müteşâbih lafızlarda olduğu gibi burada da bu tür haberlerle nassın beyan edilebileceği şeklinde gelecektir. Buna ise Aynî, yapılan işlemin beyân olamayacağı ile cevap verir. Zira ilgili ayetler, âm olup veskle ölçülen ve ölçülmeyen her şeyi kapsamına alırlar. Rivayetler ise vesk ile tartılan şeylerin miktarını beyanla sınırlıdır. Dolayısıyla beyanın şartı olan *açıklanması gereken şeyleri dışarıda bırakamayacağı* burada gerçekleşmemektedir. Bu ise ilgili haberlerin beyan konumunda olmadığını gösterir.³⁹ Aynî, hangi ürünlerden öşür verileceği konusundaki farklı yaklaşımları bir arada sunarak ürünler üzerinden bir detaylandırmaya gider. Burada İbn Hazm'a atıfla ilgili ürünleri vermesi⁴⁰ bir ayrıntı olarak dikkat çekmektedir.

Aynî, benzer problemlere '*Umdetü'l-kâri*'de de değinir ve cevaplar üretir. Mesela oran belirtmeyen rivayeti mücmel kabul edip beş vesk hadisinin bunu tefsir ettiğini içeren bir eleştiriyi aktarır. Ancak Aynî, anlaşılabilmesi için üzerinde kafa yormaya (teemmül) veya başka bir şeye gerek olmadığından bu rivayeti mücmel kabul etmez. Yine hadiste geçen *mâ* kelimesinin âm olduğunu söyler. Muhalif de âm olduğunu kabul eder ancak beş vesk hadisinin bunu tahsis etmesine olanak verilmemesini eleştirir. Aynî ise yukarıda yer verdiğimiz usûlî prensiplere atıfla bu rivayetler arasında böyle bir ilişki kurulmasını doğru bulmaz. Ayrıca Tahavî gibi o da muhaliflerin kendi uygulamalarından örnekle yaptıkları tasarrufla onlar açısından bir sorun görülmemesi gerekeceğini belirtir.⁴¹

37 İsa b. Ebân'ın bu konudaki yaklaşımı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Turhan, "Hanefî Fıkıh Usûlünde Muâriz Haber Nazariyesi", s. 1842-1847.

38 Aynî, *Nuhabü'l-efkâr*, VIII, 156.

39 Aynî, *Nuhabü'l-efkâr*, VIII, 156-157.

40 Aynî, *Nuhabü'l-efkâr*, VIII, 147-152. *el-Muhallâ*'dan ilgili yerleri karşılaştırmak için bk. İbn Hazm, *el-Muhallâ*, V, 211-213.

41 Aynî, '*Umdetü'l-kâri*', VII, 104.

Aynî, öşürde nisabın aranıp aranmayacağı ve ürünlere dair kriterin ne olduğu hakkında farklı görüşlere temas eder. Bu bağlamda Ebû Hanîfe'nin hem hadislerin zahirine hem de ayetlerin umumuna dayandığını belirten Aynî, istinâî olan saman, kamış ve odunu zikrettikten sonra bu ürünlerde öşür gerekmeceğinde farklı bir görüş olmadığını belirtir. Akabinde mezhep edebiyatında ürünlere dair yer bulan yorumları aktarır. O, farklı mezhep müntesiplerinin tenkitlerini vermeyi de ihmal etmez. İbn Battâl'ın (ö. 449/1057) iki temel eleştirisini aktarır. Bunlardan ilki Ebû Hanîfe'nin, sünnetin ve ulemanın aksine bir görüş benimsediğidir. Aynî bunu doğru bulmaz, hatta ilgili ayetler dikkate alındığında eleştiri sahibinin onlara muhalif bir hükme vardığını ileri sürer. İkincisi ise Ebû Hanîfe'nin tenâkuza düştüğü şeklindedir. Zira o, ticaret mallarıyla ilgili olan "gümüşte kırkta bir zekât vardır" hadisiyle amel etmekte; beş vesk hadisiyle ise etmemektedir. Bu suretle o hem mücmel hem de müfesser rivayetle amel etmiş olmaktadır. Aynî bunu da isabetli bulmaz. Zira ortada mücmel olan bir nas mevcut değildir. Ayrıca Ebû Hanîfe, beş vesk hadisinin ticaret malları hakkında olduğu kanaatindedir. Yine (bu konuda farklı kanaatte olsalar bile) ashâbından kimse ona böyle bir eleştiri yöneltmemiştir. Aynî, rivayetler hakkında çeşitli isnad analizleriyle konuyu sürdürür.⁴²

İmâmeyn'in yaklaşımına gelince Aynî burada çeşitli ürünler zikreder ve ölçüt olarak beş veske ulaşması kaydıyla ceviz, badem gibi bir yıl dayanabilecek ürünlerde öşrün gerekli olacağını belirtir. Aynî, bu aslı zikrettikten sonra Hanefî klasiklerinden hangi üründen öşür verileceği noktasında İmâmeyn'e ait bilgileri paylaşmakla yetinir.⁴³ Mevzuyu usûl bağlamında tekrar ele alıp *Nuhabü'l-efkâr*'daki bilgilerin aynısını burada da paylaşır; bazı değerlendirmeler katsa da genel çerçeveyi muhafaza eder.⁴⁴ "Beş veskten azında zekât yoktur" rivayetini şerh ederken ise bu meselelerden ziyade diğer tenkitlere cevap verir. Ebû Hanîfe'nin icmâa aykırı bir görüş serdettiği eleştirisini nakleden Aynî, İmâm'dan önce de bu görüşte olanların varlığını hatırlatıp icmânın nerede olduğunu sorar. Mâlikî fakihî İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) bu konuda Ebû Hanîfe'nin delillerini kuvvetli bulan yaklaşımını⁴⁵ da aktarmayı ihmal etmez.⁴⁶ Aynî'nin her iki eserinde de hadravâtla ilgili birer tane rivayete farklı bağlamlarda yer verdiği görülür. Özellikle *Nuhabü'l-efkâr*'da amel noktasında âm rivayetin hâs olana tercih edileceğine dair hadravât rivayetini göstermesi⁴⁷ dikkat çeker.

42 Aynî, *Umdetü'l-kârî*, VII, 104-105.

43 Aynî, *Umdetü'l-kârî*, VII, 105-106.

44 Aynî, *Umdetü'l-kârî*, VII, 108-109.

45 İbnü'l-Arabî'nin bu bağlamda ifade ettiği hususlar için bk. İbnü'l-Arabî, *Ârizatü'l-ahvezî*, III, 135.

46 Aynî, *Umdetü'l-kârî*, VII, 109-110.

47 Aynî, *Nuhabü'l-efkâr*, XI, 449; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, IX, 4.

Cemâleddîn ez-Zeylaî ise rivayetler arasında söz konusu edilen teâruza dair yukarıda Aynîden özetlediğimiz hususlara ondan önce yer verir. Yine farklı rivayetleri aktarıp tahriçleriyle ilgilenir, konumuza dair bir çerçeve sunmaz. Tahriç yaparken Buhârî, Müslim, İbn Mâce, Ahmed b. Hanbel gibi muhaddisler üzerinden rivayetleri ele alması önemlidir. Ayrıca “hadravâtta zekât yoktur” rivayetini merfû olarak ve farklı tariklerden verip hakkında yapılan değerlendirmeleri aktarır. Fakat ilgili rivayetin sıhhati noktasında problemlili olduğu ve kendisiyle ihticacda bulunulamayacak derecede zayıflık taşıdığı vurgusu, bu değerlendirmelerin ortak temasıdır. Hadravâtla ilgili Tirmizî'ye (ö. 279/892) ait olan “bu konuda Hz. Peygamber'den (as) sahih bir haber gelmemiştir”⁴⁸ değerlendirmesi bunlardan biridir.⁴⁹

Alî el-Kârî mezhep içi farklılaşmaya atıfta bulunmakla beraber sebeplerine değinmez. Daha çok ilgili hadislerin metin ve senedi ile ilgilenir.⁵⁰ Tehânevî ise başta Cemâleddîn ez-Zeylaî olmak üzere diğer Hanefî klasikleri üzerinden teâruza odaklanıp konuyu özetler.⁵¹

Değerlendirme

Tahâvî'nin *Şerhu Meâni'l-âsar*'ı, ana metinler sonrası ele aldığımız ilk eserdir. Burada problem, mezhep içi farklılaşma konusu olarak ele alınmaktadır. Görüşlerin dayanağı olarak sadece hadislerle temas edilmekte; ayetlere yer verilmemektedir. Onun hadravâtla ilgili rivayetlere temas etmemesi dikkat çeker. Yine nisapla ilgili rivayetler arasını cem' etme yoluna gitmemiş; seleften bu kanaatte olanlarına atıfta bulunmuştur. Ayrıca verilen aklî cevap da benzer bir çerçevede, temellendirmeden ziyade eleştiriyi bertaraf etme gayesine matuftur. Bu aşamada konunun, deliller açısından sorunlu olarak görüldüğü zımnen de olsa kabul edilmişir diyebiliriz.

Cemâleddîn ez-Zeylaî'ye geldiğimizde ise birkaç farklı husus öne çıkar. Artık mesele, mevcut birikim ve tartışmalar bağlamında bir zemine oturtulur. İlk olarak konuya dair haberler, merfû rivayetler olarak kütüb-i sitte ve diğer hadis kaynakları referans gösterilerek aktarılmaktadır. Yerleşik görüş olarak tarihin süzgecinde geçmiş Ebû Hanîfe'nin yaklaşımı, hem ayetlerle desteklenir hem de rivayetler bağlamında yapılan eleştiriler usûl zemininde cevaplandırılmaya çalışılır. Mesela beş veskle ilgili rivayetler ile İmâm'ın görüşü nasıl telif edilecektir sorusu en ha-

48 Tirmizî, “Zekât”, 13.

49 Zeylaî, *Nasbü'r-râye*, II, 384-389.

50 Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtiḥ*, IV, 251-251; 270-272.

51 Tehânevî, *İ'lâ'ü's-sünen*, IX, 74-77.

yati mesele haline gelmiş, buna dair çeşitli teviller ileri sürülmüştür. Bu bağlamda ilgili ayetler gündeme getirilmiş ve bunların umumundan hareketle rivayetlerin âhâd oluşu ile meselenin halledilmesi yolu ağır basmıştır. Yine bu bağlamda sadece rivayetler dikkate alınarak Hanefî usul sistemi içerisinde nesh yöntemi ile bir izah geliştirilmeye çalışılmıştır. Burada dikkat çeken nokta, artık görüşlerin kurucu imamlardan soyutlanarak makbul sayılan içtihadın, mevcut birikim muvacehesinde delillendirilmeye doğru evrilmesidir. Yine İmâmeyn'in hadravâtla ilgili sahâbî içtihadına dayanan yaklaşımının merfû rivayetlerine yer verilmiş ancak ilgili rivayetlerin ihticaca elverişli olmadıkları gösterilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte hadravâtla ilgili rivayetlerin dikkate alınması önemlidir.

Aynî, Cemâleddîn ez-Zeyla'nin bilgilerini tekrarlayanın yanı sıra bazı ilavelerle konuyu zenginleştirir. Söz gelimi hadislerle ilgili sahih olduklarını vurgulama, bu birikime farklı yaklaşım sahiplerini ekleme ve ilgili görüşün diğer mezheplere/kişilere karşı savunulması ya da onların tasviplerinin referans olarak sunulması bunlardandır. Sahîh-i Buhârî şerhinde bu tavır daha nettir. Artık İmâmeyn'in farklı yaklaşımına temas edilir ancak, onlarla aynı görüşte olsa bile diğer mezhep müntesipleri tarafından İmâm'a yöneltilen eleştiriler, eleştiri sahipleri dikkate alınarak cevaplandırılır. Muhtemelen zamanla ortaya atılan icmân varlığına cevap verme ihtiyacı hisseder. Yine İbn Hazm'dan nakillerde bulunarak; İbnü'l-Arabî'den Ebû Hanîfe'nin delilini kuvvetli bulan yaklaşımını aktararak destek alır. Fakat Aynî'nin hadravâtla ilgili rivayetleri öşür bağlamında değerlendirmemesi ilginçtir. Zira ilgili rivayetlere farklı bağlamda yer vermesi ve tercih sebebiyle amel edilmediğini belirtmesine rağmen öşür konusuna bunları dâhil etmemektedir.

Sonraki eserlerde ise artık yukarıdaki savunma refleksi kendisini hadisleri, bu ilmin verileri çerçevesinde değerlendirmeye teksif ettirir ve ortaya çıkan ihtilafa sadece atıfta bulunmakla yetinilir.

2.2. Klasik Fürû Eserleri

2.2.1. İhtilafı Temellendiren Çalışmalar

Şerhu Muhtasari't-Tahâvî

Tahâvî, yukarıda aktardığımız ihtilafın ana çerçevesini özetler. Şârih Cessâs (ö. 370/981) ise meseleyi deliller açısından değerlendirir. Burada iki temel husus vardır: Ürünün niteliği ve nisap. İlkinde Ebû Hanîfe İbn Abbâs, Mücâhid ve Nehâî ile aynı yaklaşımı paylaşır. Delili ise el-Bakara 2/267 olup bunun umûmunun, yerden çıkan bütün ürünlerde zekâtı gerekli kılacağıdır. Yine el-En'âm 6/141. ayet de

hasadı yapılan bütün meyvelerde zekâtın gerekeceğini düzenlemektedir. Verilmesi gereken bu hakkın öşür olması, zirâî ürünlerin zekâtının sadece öşür olacağına dair ulemanın ittifakıyla anlaşılır.⁵²

Cessâs, muhtemel bir itiraz olarak "hadravâtta zekât yoktur" rivayetini paylaşır. Cevaben de Mûsâ b. Talha'nın bunu, mürsel olarak rivayet ettiğini ve dolayısıyla muhalif için bunun delil olmaya elverişli görülemeyeceğini söyler. Benzer rivayetin zayıf bir şekilde Hz. Alî'den nakledildiğini ancak hadis ilmini bilen kişilerin bu tür rivayetleri dikkate almayacağı belirtir. Buna rağmen rivayeti sahih kabul ettiğimizde ise öşür toplayan devlet görevlilerinin bu tür ürünlerin zekâtını alamayacağıyla yorumlanabilecektir. Nitekim Ebû Hanîfe, bu görevlilerin hadravâtta öşrünü toplamayacağı görüşündedir. Cessâs'ın temas ettiği diğer problem ise yerden çıkan ancak öşrünün gerekli olmadığı Ebû Hanîfe tarafından ifade edilen odun, ot, kamış gibi şeylere dairdir. Ona göre öşrü gerekli olacak şeyler, ziraatını yapılması toplumda adet haline gelen ve yeryüzünde yetişenlerdir. Dolayısıyla zirâî ürün olarak yetiştirilmesi adet haline gelmeyen bu ürünlerden öşür alınmaz.⁵³

Meselenin nisap veçhesine bakınca yukarıda geçen ayetler ile "..onların mallarından sadaka al!" (et-Tevbe 9/103) ayetinin umûmunu hatırlatan Cessâs, "yağmur ile sulananlarda onda bir zekât vardır"⁵⁴ hadisini de ilave ederek bu naslarda verilecek miktar konusunda az-çok şeklinde bir ayrıma gidilmediğine işaret eder. "Beş veskten azında zekât yoktur";⁵⁵ "(Gümüşte) Beş ukıyyeden azda zekât yoktur";⁵⁶ "Gümüşte kırkta bir zekât vardır"⁵⁷ şeklindeki hadislerin bu ayetleri tahsis edebileceği noktasındaki muhtemel itirazı nakleden Cessâs, meseleyi Ebû Hanîfe cihetiyle ilkesel bazda temellendirir. Ona göre İmâm'ın esas aldığı kuralardan birisi şu şekildedir: İki haberden birisi âm diğeri hâs olursa amel edileceği üzerinde ittifak bulunan haber, ihtilaflı olana hükmeder. Âm veya hâs olmanın bu bağlamda bir etkisi yoktur. Yukarıda geçen "yağmur ile sulananlarda onda bir zekât vardır" rivayeti hem beş veskte hem daha fazlasında kullanılacağı noktasında ittifak olan bir hadistir. Beş veskle ilgili haberler ise bu çerçevede ihtilaflıdır. Dolayısıyla öşürle ilgili haber, veskle ilgili olana hükmeder. Benzer durumda olabilecek gümüşte kırkta bir zekât olduğu; ukıyyede ise beş dirhem altında zekât

52 Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, II, 287-289.

53 Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, II, 289-290.

54 Hadis, Cessâs'ın verdiği lafızlarla Beyhâkî tarafından rivayet edilmektedir. Beyhâkî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 220. Fakat diğer hadis kitaplarında benzer lafızlar ve bazı ilavelerle de olsa rivayet edilmektedir. Bk. Buhârî, "Zekât", 55; Müslim, "Zekât", 7; Ebû Dâvud, "Zekât", 11.

55 Buhârî, "Zekât", 32, 56; Müslim, "Zekât", 1; Nesâî, "Zekât", 5.

56 Buhârî, "Zekât", 32, 56; Müslim, "Zekât", 1, 3; Ebû Dâvud, "Zekât", 1.

57 Buhârî, "Zekât", 38; Nesâî, "Zekât", 5.

verilmeyeceği haberlerine gelince bunlarla amel etme noktasında ümmetin ittifağı bulunduğundan kendileriyle amel edilmektedir.⁵⁸

Bir başka açıdan argüman geliştiren Cessâs beş vesk hadisinin, yağmurla sulaanan ürünlerden onda bir zekât alınacağını emreden hadisi beyan edemeyeceğini söyler. Zira bu ikinci hadis, veskle tartılanları da diğerlerini de içermektedir. Diğer hadis ise veskle tartılanlarla sınırlıdır. Beyanın gerçekleşebilmesi ise beyana ihtiyaç duyulan şeyin bütününde bu işlemi gerekli kılar. Aksi takdirde bu durum, açıklanan kısmın asıl kastedilen olduğu, diğerinin ise bu kapsama girmeyeceği şeklinde bir inanca yol açar. Konu üzerinden bu yaklaşımını izah eden Cessâs, veskle ilgili rivayetin, diğerini beyan etmeyi hedeflemediği hususunda fukahanın ittifağı bulunduğunu söyler. Zira bu konuda veskle ilgili rivayetin dikkate alınacağını söyleyenler de öşrü sadece vesk ölçüsüyle tartılanlara hasretmemektedir. Mesela İmâmeyn, dayanıklı ürün; İmam Mâlik (ö. 179/795) ve Şâfiî (ö. 204/820) ise temel gıda olmayı dikkate almışlardır.⁵⁹

Cessâs, bir başka yönden de bakmayı teklif eder. Şöyle ki zekât farz kılınmadan önce mâli anlamda bazı sorumluluklar yüklenmişti. Mesela bunlardan bir tanesi “(Vâris olmayan) yakınlar, yetimler ve yoksullar miras taksiminde hazır bulunurlarsa bundan, onları da rızıklandırın ve onlara güzel söz söyleyin.” (en-Nisâ 4/8) ayetinin tanzim ettiği haklardır. Ancak bu ayet ise daha sonra neshedilmiştir. Dolayısıyla biz, beş veskle düzenlenen ahkâmın da aynı şekilde neshedilmesini mümkün görebiliriz. Böyle bir ihtimali barındıran bir haberle de ayet ve hadislerin umûmunu tahsis etmek caiz olmaz.⁶⁰

Meseleye kıyas açısından bakıldığında ise şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır: Üzerinden yıl geçme ve nisap, zekâtın vücûbu için birer sebep olduğunda ittifağı bulunmakta olup bunlardan yıl şartının, zirâi ürünlerde dikkate alınmayacağına dair de ittifağı vardır. Yıl şartı bu ürünlerde sebep olarak dikkate alınmadığına göre bir faideye mebni, nisap da dikkate alınmayabilir. Nitekim ganimetlerin beşte birinin Allah Teâlâ hakkı olduğu ve bunlarda yıl şartı dikkate alınmadığı için nisap da dikkate alınmamaktadır. Benzer durum öşür için de olabilir. Cessâs, İmâmeyn’in hadisten hareketle beş veskten azında zekât olmayacağı görüşünü benimsediğini de aktarır.⁶¹

58 Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvi*, II, 291-294.

59 Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvi*, II, 294-295.

60 Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvi*, II, 295.

61 Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvi*, II, 295-296.

'Uyûnü'l-mesâ'il

Ebü'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983), nâdirü'r-rivâye görüşleri aktardığı⁶² *'Uyûnü'l-mesâ'il* adlı eserinde İmam Muhammed'den "kurutulmuş incir için öşür alınacağı; yarılıp kurutulmuş şeftali için ise öşre gerek olmadığı" görüşünü nakleder. Buradaki kriter ise ürünlerle ilgili toplumdaki yaygın uygulamadır.⁶³ Dolayısıyla şeftalinin, toplumda yaygın bir şekilde kullanılmayan *dayanıklı hale getirilmesi*, onu öşür alınacak ürün kategorisine sokmamaktadır. İncir için aynı kuralla öşür gerektiği sonucuna varılmaktadır.

et-Tecrîd

Kudûrî (ö. 428/1037), mevcut rivayetleri aktarır ve özellikle nisabın gerekmediği diğer sorumluluklar üzerinden zirâî ürünler için de aynı şeyin söz konusu olabileceğini delillendirir. Yine Cessâs'ın ileri sürdüğü argümanlar üzerinden diğer mezhep sahipleriyle konuyu tartışan Kudûrî, temelde hadislerle ilgili isnad analizinde bulunması; muhaliflerin eleştirdiği tutumları kendilerinin başka ahkâmda yaptığını defaten ileri sürmesi; konuya dair muhassıs bulunmadığı ve varsa bile vesk hadisinin öşür memurlarına hasredileceği söylemiyle dikkat çeker. Ne var ki nisap açısından mezhep içi tartışmayı deliller üzerinden yansıtmayı tercih etmez; İmâmeyn'in yaklaşımına atıfta bulunmakla yetinir.⁶⁴

Zekâtı verilecek zirâî ürünlerin niteliğine gelince burada muhatap olarak Şâfiileri seçen Kudûrî, Cessâs'ın yer verdiği deliller üzerinden konuyu ele alır. Burada dikkat çeken husus, hadisler bağlamında senet üzerinden de ayrıntılı değerlendirmelere girmesi ile *hasad* kelimesinin anlamı noktasında gelen itirazlar ve bu bağlamda lügavî tartışmalara yer vermesidir. Bu bağlamda İmâmeyn'e hiç temas etmez.⁶⁵

el-Esrâr fi'l-usûl ve'l-fürû'

Debûsî (ö. 430/1039) de Ebû Hanife'yi esas alan bir yaklaşımla deliller serdeder. Bu bağlamda el-Enâm 6/141 ile "yağmur ile sulananlarda onda bir zekât vardır" hadisine yer verir. Yine öşrün sebebinin, kendisinden ürün elde edilmek istenilen arazi olması da bu görüşü doğrular. Böyle olunca dayanıklılığına bakılmaksızın ilgili araziden öşür alınacaktır. Zira hadravâtta öşrün sebebi fazlasıyla

62 Bk. Yazıcı, "Semerkandî, Ebü'l-Leys", *DİA*, XXXVI, 473.

63 Semerkandî, *'Uyûnü'l-mesâ'il*, s. 36.

64 Kudûrî, *et-Tecrid*, III, 1265-1273.

65 Kudûrî, *et-Tecrid*, III, 1278-1285.

gerçekleşmektedir. Saman, ot, kamış gibi ürünlerde ise arazinin verimliliği artmaz, hatta bunlar araziye zarar verir. Bunlarda öşürün gerekli olmaması da sebebin gerçekleşmemesine mebnidir.⁶⁶

İmâmeyn ile Şâfiî ise dayanıklılığı şart koşar ve bunda da “hadravâtta *sadaka* yoktur” rivayetini dikkate alırlar. Onlara göre ilgili hadiste *sadaka* ifadesi ile kastedilen öşürdür; ticarî mallar olsaydı *zekât* kelimesi kullanılırdı. Debûsî ise buna şöyle cevap verir: Şer’î istilahta *sadaka* mutlak olarak kullanıldığında onunla devlet başkanının topladığı zekât kastedilir. Ebû Hanîfe de hadravâtta devlet başkanının zekât toplatma yetkisinin bulunmadığını söylemektedir. Nitekim Hz. Âişe Hz. Peygamber (as) ve sonraki iki halife dönemindeki yerleşik uygulamanın, hadravâtta öşür alınmaması şeklinde olduğunu açıklar. İbn Abbâs, Câbir b. Abdullah ise bunu gerekli görmektedir. Enes b. Mâlik de bunlardan öşür almakta idi. Selef bu hadisin aksiyle amel ettiğine göre önümüzde iki seçenek vardır: Ya bu hadisin nesh edildiğini ve mezkûr sahabilerin bundan haberdar olmadığını söyleyeceğiz ya da onlar arasında ihtilafa mahal bırakmayacak şekilde bunu tevil edeceğiz.⁶⁷ Bu durumda Ebû Hanîfe, devlet başkanının yetkisi olmamakla beraber mal sahiplerinin bu ürünlerden öşür vermesi gerekeceği şeklinde bir tevil benimsemiş olmaktadır.

Nisap meselesine gelince beş veskle ilgili zikredilen ihtilafa Debûsî de temas etmekte ve ilgili hadisi paylaşmaktadır. Ayrıca Hz. Âişeden bunu destekleyici mahiyette gelen mevkuf rivayet olduğunu söyler. Yine zekâta kıyasla bu ürünler için de nisap aranacağını bu görüşte olanlara istinaden aktarır. Ancak ilgili ayetlerinin umûmu ile hadravâtla ilgili hadisin böyle bir temyize gitmemesini, İbn Abbâs’ın bu konudaki uygulamasına da atıfla vererek öşürde nisap aranmayacağına delil olarak sunar. Ona göre aslında kıyas da bu görüşü desteklemektedir. Zira öşürün vücûb sebebi olan arazinin verimliliğini artırma, belli bir miktarı gerekli kılmazken zekâta aranan vücûb sebebi ise belli bir zenginliği gerektirmektedir. Yani öşürde belli bir miktardan artakalan olması dikkate alınmazken zekât için bu gereklidir. Bunun benzeri harâç arazilerinden alınan vergiler olup doğrudan araziyle irtibatlı olmaları hasebiyle onlarda da nisaba bakılmamaktadır.⁶⁸

el-Mebsût

Serahsî (ö. 483/1090 [?]), yukarıda çeşitli vesilelerle naklettiğimiz nasları verir ve Ebû Hanîfe’nin konuya dair şu temel prensibini paylaşır: Bahçelere ekilen ve

66 Debûsî, *el-Esrâr*, s. 327.

67 Debûsî, *el-Esrâr*, s. 327-328.

68 Debûsî, *el-Esrâr*, s. 328.

kendisiyle arazinin mahsûlü istenen her şey için öşür vardır. Bu prensipten hareketle Ebû Hanîfe ağaçların yaprakları, saman (sap kısmı) ve otun yeryüzünden temizlendiğini, insanların bunlarla araziden ekin almayı amaçlamadığı; ilgin ağacı ve kamış gibi ürünlerin de insanlar tarafından araziden mahsul alma gayesiyle ekilmediğini söyleyerek bunlardan öşür alınmayacağını belirtir. Şeker kamışını ise bu kural bağlamında öşre tabi sayar. Ayet ve hadislerin âm olmasından hareketle ortaya konulan bu çerçeve, aynı zamanda İbn Abbâs'ın yaklaşımına da muvafıktır. Zira o, Basra vâlisi iken baklagillerden öşür almaktaydı. Bir başka delil ise arazi ürünlerinden haraç vergisi alınırken bir ayrıma gidilmediği gibi öşürde de durumun aynı olması gerekeceğidir.⁶⁹

İmâmeyn, farklı bir kural çerçevesinde öşre tabi ürünleri belirler: Dayanıklı ve bizatihi kendisi elde edilmek istenen ürünler haricindekilerde öşür yoktur. Buna hadravâtta zekât olmadığını ifade eden hadisle ulaşılmıştır. Ebû Hanîfe ise bu hadisi öşür memurunun bu ürünlerin zekatını alamayacağıyla yorumlamaktadır. İmâmeyn'in dile getirdiği başka bir nokta ise zengin-fakir herkesin bulabileceği basit şeylere Allah Teâlâ hakkının taalluk etmeyeceğidir. Mesela av hayvanları, ot, odun gibi şeyler böyledir. Zira zekâta ticaret malları, sâime hayvanlar gibi elde edilmesi zor ve zenginlerin başarabildiği şeyler dikkate alınır. Zirâî ürünlerde de elde edilmesi zor olanlar yani dayanıklı olanlarında zekâtın farz olması gerekir. Mesela safranın aksine hadravât ve rehyanlar, adeten değersiz oldukları için onlardan öşür gerekmez. Bu niteliği belirleyen ise toplumdaki yaygın kullanımdır.⁷⁰

Nisabın şart olmasına gelince burada da beş vesk hadisi gündeme gelmektedir. Ebû Hanîfe bu hadisi ticarî mallarla sınırlar. Ona göre vesk, Araplar arasında yaygın bir ölçü birimi olup beş vesk de iki yüz dirhem gümüşe denktir. Dolayısıyla İmâm, ticarî mallarda aranan nisapla bu rivayetin paralel olduğuna işaret etmiş olmaktadır. İmâmeyn ise öşrün, Allah Teâlâ'nın farz kılmasıyla sorumlu olunan mâlî bir yükümlülük olduğunu dolayısıyla zekâta olduğu gibi bunda da belli bir nisabın bulunması gerekeceğini savunur. Zira zirâî ürünlerin azı değersiz sayılır ve bundan ötürü dinin bir lütfu olarak zekât kapsamına dâhil edilmezler. Fakat Ebû Hanîfe yine haraç arazisine kıyasla bu arazilerden çıkan şey az olsa da vergi alındığı gibi zekât da alınacağını savunur.⁷¹ Bu noktada vurgulanacak başka bir husus Ebû Yûsuf'un, nisap kaydını zikretmekle beraber öşürde kişinin değil ürünün esas alınacağını ve bu nedenle vakıf arazilerinin öşre tabi olduğunu söylemesidir.⁷²

69 Serahsî, *el-Mebsût*, III, 2.

70 Serahsî, *el-Mebsût*, III, 2-3.

71 Serahsî, *el-Mebsût*, III, 3.

72 Serahsî, *el-Mebsût*, III, 4.

Değerlendirme

Hangi ürünlerden öşür verileceğine dair Cessâs, Ebû Hanîfe savunusunun yer aldığı delillendirme ve itirazlara cevap üretmesiyle gelenek üzerinde izler bırakmıştır. O, ilk olarak İmâm'ın, ayetlerin (2/267; 6/141) umumuna dayandığını belirtir. Ayrıca sahabe ve tâbiinden de aynı görüşü paylaşanları bir başka dayanak olarak sunar. Ancak hadravâtle ilgili rivayetlerin mevcudiyeti de cevaplanması gereken bir problemdir. Cessâs, bu rivayetlerle ilgili üç tane çözümleme sunar. İlkinde dayanılan rivayetin mürsel olduğu ve muhatabın bu tür haberleri kabul etmediğini ileri sürer. Bu yaklaşım, muhatabın diğer mezhepler olduğunu işaret etmektedir. İkincisinde farklı tariklerden gelen benzer rivayetlerin ihticaca uygun olamayacak derecede bir zayıflık taşıdığını belirtir. Bu iki gerekçe dikkate alınmaksızın senette problem olmadığı varsayılsa bile metnin tevili mümkündür. Nitekim bu ürünlerin öşrü, devlet eliyle toplanamayacağı yorumu Ebû Hanîfe tarafından dile getirilebilecektir. Naslar çerçevesindeki bu çözümler, bazı istisnâî ürünlere dair İmâm'dan gelen rivayetlerle çelişecektir. Burada da ilgili ürünlerin zirâî maksatla olmadıkları yorumunu bu problemi ortadan kaldırmaktadır.

Cessâs'ın ortaya koyduğu bu izah tarzı bilhassa Kudûrî tarafından tekrarlanır. Ancak o, hadislerin isnadı üzerinden katkıda bulunur. Ayrıca lügat merkezli bazı eleştirileri cevaplandırır. Karşı görüş sahiplerine benzer çelişkilere düşmekle itham etmesi ise karşı tarafı delilsiz susturmaya çalışmakla yorumlanacaktır. Bu iki âlim arasında bulunan Semerkandî ise İmâmeyn adına bir kriteri paylaşır: Dayanıklı olmayı tespitinde toplumdaki yaygın kullanım dikkate alınacaktır.

Debûsî'ye gelince hadravâtle ilgili tevîl ve sahabe uygulamasına yaptığı atıfla Cessâs'ı tekrarlar. Fakat hadravâtle ilgili rivayetleri geçersiz kılma gibi bir yol takip etmemesiyle ondan ayrılır. Ayet olarak da sadece el-En'âm 6/141'i paylaşır. Onun sunduğu en önemli katkı ise *öşrünün sebebinin* meseleye dâhil etmesidir. Artık meselenin daha teknik ve usul merkezli bir çizgide ilerlemesine böylece fırsat tanınmış olacaktır. Onun buradaki tasarrufları Serahsî tarafından da tekrarlanır. Ancak İmâmeyn'in yaklaşımını netleştirme adına Serahsî'nin daha bariz bir katkı sunduğu söylenebilir. Zira o da İmâmeyn adına bir ilkelendirmeye gitmiştir: Herkesin elde edemeyeceği şeylerde zekât gerekir ve öşür de bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Nisabın gerekliliğine gelince burada da Cessâs'ın benzer misyonunu sürdürdüğü söylenebilir. O, bir taraftan ayetlerin umumundan hareket etmekte diğer taraftan beş vesk hadisine dair bazı tespitler paylaşmaktadır. Burada öne çıkan husus, meseleyi bir prensibe bağlama gayretidir. Özellikle hadisle amelde ittifak

merkezli bir yaklaşım sergilemesi öne çıkmaktadır. Yine hadisin mensuh olma seçeneğini hatırlatması da bu kabildendir. Ayrıca zekât ve ganimete yaptığı kıyaslar da dikkate değerdir. Bu konuda katkı sunan diğer fakih ise Debûsî'dir. O, ayetlerin umumuna vurgusuyla Cessâs'la benzerdir. Ancak hadravât hadisini bu bağlamda da zikretmesi ilgili rivayetin artık sisteme dâhil edildiğiyle yorumlanabilir. Yine İbn Abbas özelinde sahabe uygulamasına dikkat çekmesi ve haraç arazisine benzeterek mükellefe değil de araziye bakılacağı vurgusu diğer katkıları olarak ifade edilebilir. Serahsî ise beş vesk hadisini Ebû Hanîfe adına ticarî mallara yormasıyla öne çıkmaktadır. Ancak ondan önce Debûsî'nin bu anlama gelecek bazı izahları da bulunmaktadır. Ayrıca Debûsî'nin haraç vergisi bağlamında yer verdiği değerlendirmeleri Ebû Yûsuf'a nispetle o da aktarır.

2.2.2. Mevcut Birikimi Sentezleme

Tuhfetü'l-fukahâ- Bedâ'i'ûs-sanâ'i'

Alâüddîn es-Semerkandî (ö. 539/1144), İmamlar arasındaki ihtilafa temas eder. Ebû Hanîfe'nin görüşünü sahih bulur ve bunu, hem ayetler hem de umum nitelikteki hadislerle delillendirir. İlginç olan nokta ise beş vesk hadisine hiç atıf yapmamasıdır.⁷³

Kâsânî (ö. 587/1191), öşürün delilini kitap, sünnet, icmâ ve ma'kûl şeklinde sıralar. el-Enâm 6/141, kitap delili olup ayette bahsedilen hakkın, öşür olduğuna dair çoğu ilim ehlinin tevili bulunduğunu söyler. Ancak ayetin, verilecek miktar konusunda mücmel olduğunu; sulamaya göre miktar tayini yapan hadis ile müfessere dönüştüğünü belirtir. el-Bakara 2/267. ayetini de benzer bir çerçevede delil olarak sunar.⁷⁴

Kâsânî, "hangi ürünlerden öşür alınır" sorusuna cevap ararken önceki klasiklerin yolunu takip eder. Ancak o, Semerkandî'yi takiple daha sistematik bir çerçevede sunar. Öşre mahal olma başlığı altında meseleyi farklı açılardan ele alır ve sorunun cevabını da bu bağlamda irdeler. İlk olarak bir prensip zikreder: Yerden çıkan şey, kendisiyle arazinin mahsulü hedefleniyor; normalde onunla araziden yararlanılıyorsa bunda öşür gerekir; diğerlerinde gerekmez. Kâsânî, daha önce Debûsî'de tesadüf ettiğimiz bu kriteri, öşür için *vücûb şartı*, *vücûb sebebi* olarak ifade eder ve buna göre ürünlerin durumunu tespit eder. Buna göre hadravât, öşre tabi olmalıdır. Zira öşürün vücûb sebebi, yeryüzüne çıkardıklarıyla gelir getiren

73 Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, I, 321-322.

74 Kâsânî, *Bedâ'i'ûs-sanâ'i'*, II, 491-493.

arazidir. Bu da hadravâtta ziyadesiyle mevcuttur. Ayrıca ayette hasattan bahsedildiği, bunun ürün kesimi anlamına geldiği ve ilgili anlamın hadravâtta bulunduğunu söyler. Yine sulama şekline göre oran tayini yapan hadisi verip bunda hadravât veya hububat arasında bir ayrım yapılmadığını vurgular.⁷⁵

Nisap açısından ise Kâsânî, öşürde belli bir alt limitin olmadığını söyler. Ebû Hanîfe'nin ayetlerin umûmunu dikkate alan gerekçesini de paylaşır. Beş vesk hadisini ise iki açıdan kritik eder. İlki, rivayetin âhâd olduğu ve bunun, kitap veya meşhur haberle muâraza edemeyeceğidir. Kâsânî, bu rivayetle ayet arasında teâruz olmadığı; ayetin, miktar konusunda beyana ihtiyaç duyduğu ve haberin de bunu beyan ettiği; bunun, mücmel veya müteşabihi beyan gibi âhâd rivayetle de olabileceği eleştirisini nakleder. Cevaben ise bu ayet için beyanın söz konusu olamayacağını söyler. Zira ayet, hem veskle tartılan hem de tartılmayanları kapsamaktadır. İlgili rivayet ise veskle tartılanlar hakkında hâstır. Bu durumda beyânla ilgili temel prensip olan “beyanın bütüne şâmil olma” bu haberle gerçekleşemeyecektir. Dolayısıyla bunun beyan makamında değerlendirilmesi söz konusu olamaz. İkincisi ise ayetteki sadakadan kastedilen zekâttır. Zira sadaka, mutlak olarak kullanıldığında zekât anlamına gelir. Dolayısıyla ilgili rivayet ya ticaret mallarını kapsadığı ya da buna uygun olabilecek başka bir anlamla ama öşür değil zekât çerçevesinde yorumlanmalıdır.⁷⁶

Son olarak İmâmeyn'in kendi arasındaki ihtilaflarına da yer veren Kâsânî'nin aktardığı bilgiler ve yaptığı yorumlar dikkate alındığında İmâmeyne göre öşürde temel kriterler şöyledir: Ürün zirâî amaçlı olacak; dayanıklılık arz edecek ve insanların bundan faydalanması genel olacak.⁷⁷

Hidâye ve Şerhleri

Merğînânî (ö. 593/1197), nisap konusunda İmâmeyn'in delili olarak beş vesk hadisini aktarır ve bunu şöyle yorumlar: Zekât olması hasebiyle zenginlik anlamı gerçekleşebilmesi lâzımdır; bunun için nisâb şart koşulmalıdır. Ebû Hanîfe'nin delilini ise ayetlerden değil yerden çıkan her şeyden zekât olacağını ifade eden hadisi naklederek verir. Beş vesk hadisini ise ticaret mallarının kastedildiğiyle yorumlar. Şöyle ki ticaret malları veskle alınıp satılır ve bir veskin değeri de kırk dirhemdir. Ayrıca öşürde malın sahibi dikkate alınmamaktayken onun bir sıfatı olan zenginliğin itibara alınmasını eleştirir. Zira mevsuf olmadan sıfatın varlığı düşü-

75 Kâsânî, *Bedâiü's-sanâi'*, II, 503-504.

76 Kâsânî, *Bedâiü's-sanâi'*, II, 505-506.

77 Kâsânî, *Bedâiü's-sanâi'*, II, 506-509.

nülemez. Bu sebeple öşürde üzerinden bir yıl geçme şartı da aranmamaktadır. Şöyle ki bu şart, arazinin kazancını isteyenle ilgili bir durumdur. Hâlbuki ürünün bizatihi kendisi kazançtır. Bu durumda kişi devre dışı kalınca onunla bağlantılı olan yıl şartı da aynı hükme tabi olur.⁷⁸

Dayanıklı olma yönüne dair hadravâtta zekât olmadığını ifade eden hadisin İmâmeyn'in delili olduğunu söyleyen Merginânî, ilgili hadiste zekâtın nefyedildiğine dair bir delalet bulunmadığı; bu nedenle sadece öşürle sınırlı tutulamayacağı kanaatindedir. Ebû Hanîfe'nin yaklaşımını ise ilgili rivayette zekât memurlarının bu ürünlerden öşür alamayacağı ile yorumlar. Ayrıca arazinin kazancının, dayanıklı olmayan ürünlerle daha çok talep edileceğini; öşür sebebinin ise kazanç sağlayan arazi olduğunu; bu nedenle ilgili araziden haraç alındığını söylemektedir.⁷⁹

Hidâye şerhlerindeki durum şöyledir: Bâbertî (ö. 786/1384) ayetlere temas etmeden delilleri paylaşır. Zekâta kıyasla öşürde de maliyetin düşülmesi ve nisabın şart olması gerektiği itirazını aktarır. Ancak hem sırf ibadet olan hem de hakkında nas bulunan bir konuda kıyas yapılmasının geçersiz olacağını söyler. Başka bir delil ise Ebû Hanîfe'nin Hz. Ömer'in bir uygulamasına istinaden aldığı şu asıldır: Her ne kadar bazı mucbelerinde ihtilaf olsa da kendisinde ittifak bulunan bir âm, ihtilafli olan bir hâstan dikkate alınmaya daha uygundur. Bâbertî bu bilgiyi hocasından duyduğunu, onun da hocasının hocasından naklettiğini belirtir.⁸⁰

Aynî (ö. 855/1451) de önceki eserlerden konuya dair mevcut birikimi hülâsa eder.⁸¹ Onu farklı kılan nokta ise ihtilaf sebebi olan rivayetleri aktarmada hadis kaynaklarına müracaatla önemli miktarda isnad analizlerine yer vermesidir. Bilhassa "hadravâtta zekât olmadığı" vurgusunu içeren çeşitli rivayetlere yoğunlaşan Aynî, senetlerde yer alan bazı râvilere dair muhaddislerin değerlendirmelerini aktarır ve bu hadisin farklı varyantlarına dair zayıf oldukları bilgisini paylaşır.⁸²

Bir başka şârih ise İbnü'l-Hümâm'dır (ö. 861/1457). Diğerlerinden farklı olarak İmâmeyn'e göre ürünün bir yıl dayanıklı olmasına "işlem görmeksizin" kaydını ekler. Yine kütüb-i sitteden referansla rivayetlerin farklı varyantlarını ve onlara dair isnat analizlerini paylaşır. Konuyu usûl bağlamında ele alış tarzı da başka bir noktadır. Nisapla ilgili rivayetleri aktardıktan sonra tabloyu şöyle resmeder: Ortada âm ve hâssın teâruzu vardır. –İmam Şâfiî gibi- hâssı her halükarda takdim

78 Merginânî, *el-Hidâye*, I, 107-108.

79 Merginânî, *el-Hidâye*, I, 108.

80 Bâbertî, *el-İnâye*, II, 186-191.

81 Aynî, *el-Binâye*, III, 417-421.

82 Aynî, *el-Binâye*, III, 421-423.

edenler beş vesk hadisinin gereğince hüküm vereceklerdir. Âmmı takdim edenler veya rivayetler arasında teâruz olduğunu söyleyenlere gelince bunlardan ikinci grup tarih bilinmiyorsa tercihe biliniyorsa sonrakinin nâsih olduğuna hükmedeceklerdir. Âmmı esas alanlar –ki kendisi de bu görüştedir- ise onun mucebince hüküm vereceklerdir. Zira öşrü mutlak olarak vacip kılan rivayet, beş veskle sınırlandıran rivayetle bu oran altındaki miktar hakkında teâruz ettiğinde ihtiyaten ilk hadisle amel etmek uygun olacaktır. İmâmeyn de bu aslı kabul etmektedir fakat ortaya çıkan sonuç, onların yaklaşımını desteklememektedir. Merğînânî ise cem' yoluyla iki rivayet arasındaki teâruzu gidermeyi tercih etmektedir.⁸³

İbnü'l-Hümâm, hadravâtla ilgili rivayetlere dair Tirmizî'ye ait olan “bu konuda Hz. Peygamber'den (as) sahih bir haber gelmemiştir”⁸⁴ değerlendirmesini paylaşır. Bununla birlikte mürsel olarak gelen ve Hz. Peygamber'in (as) hadravâtta zekât alınmasını nehyeden rivayet üzerine eğilir. Mürsel rivayeti kabul ettiklerini; konunun -teâruz durumunda- yukarıda geçen âm haberle ilgili bilgiler çerçevesinde değerlendirileceğini; “nehyetme” ifadesi ile de kendi görüşlerinin isabetinin ortaya çıkacağını söyler. Zira nehyetme, zekât verilmeyeceği anlamını barındırmaz; alınamayacağını gösterir ki bu da öşür memurlarıyla ilgili bir durum olduğunu açığa çıkarır. Zira burada fakirlerin maslahatı dikkate alındığında, bu ürünlerin çabuk bozulacak olması nedeniyle zekâtın kendilerine ulaştırılmasında sorun çıkacaktır.⁸⁵

Öşrünün sebebi konusunda da bazı esaslara değinen şârihe göre şayet beş veski dikkate alırsak ondan daha az miktarda ürün yeryüzüne çıktığında öşrünü vermemek suretiyle sebebi hükümden ayırmış oluruz. Ayrıca sebebin ürün veren arazi olduğunu tespit de âm nitelikli rivayetten hareketle söylenebilir. Zira sebep olma, sadece tecvize delâletle değil onu sebep kılacak bir delille meydana gelir. Bu ise beş vesk ile daha fazla miktardaki ürünü içeren hâs bir rivayetle değil bir kayıt barındırmayan âm rivayetle gerçekleşebilecektir. Zira o, hâs olan rivayeti de içine alacak bir kapsama sahiptir. Sebep bağlamında değindiği bir diğer nokta ise haraç ve öşür için sebep, ürün veren arazi olsa da aralarında nüans olduğudur. Şöyle ki bunlardan ilkinde bu nema takdirî; ikincisinde ise tahkikîdir.⁸⁶ Bu vurgusuyla da o, öşür verilmesinin ürünün bizatihi ortaya çıkmasıyla söz konusu olacağını gösterir.

83 İbnü'l-Hümâm, *el-Fethu'l-kadîr*, II, 187-188.

84 Tirmizî, “Zekât”, 13.

85 İbnü'l-Hümâm, *el-Fethu'l-kadîr*, II, 188-189.

86 İbnü'l-Hümâm, *el-Fethu'l-kadîr*, II, 189.

el-İhtiyâr

Mevsilî (ö. 683/1284) ayet ve hadislerle birlikte bunlara dair yukarıda çeşitli vesilelerle zikredilen rivayetleri kabul edip zekât/ zekât memuru ile tevil etme şeklindeki yaklaşımı sürdürür. Yine “zekâtta zenginlik gerekeceği ve bunun da belli bir nisapla tahakkuk edeceği” şeklindeki İmâmeyn'in yaklaşımını da “burada kişilerin değil arazinin esas alındığı” izahıyla cevaplar. Yine bir yıl bekleme de şart değildir. Zira hasatla birlikte nema tahakkuk eder ve öşürde, ürünün tamamı nema olarak görülür. Mevsilî ürünlere dair ana çizginin örnek ve vurgularını tekrarlar.⁸⁷

Tebyînü'l-hakâ'ik

İlk olarak nisap meselesine eğilen Fahreddîn ez-Zeylaî (ö. 743/1343), rivayetleri kütüb-i sitteye atıfla aktarması ve deliller üzerine getirdiği yorumlarıyla dikkat çeker. Mesela İmâmeyn'in delillerini verirken “Beş veske ulaşmadıkça hububat ve hurmada zekât yoktur”⁸⁸ rivayetine yaptığı yorum bunlardan biridir. Bu hadis, -gelenekte yorumlandığı gibi- ticaret mallarıyla ilgili olamaz. Zira beş veske ulaşmayan fakat değer itibarıyla iki yüz dirheme varan ticaret mallarından zekât verilmektedir. Bu durum ise ilgili rivayetin öşür hakkında olmasını gerektirir. Yine sarf yerlerine bakıldığı ve kâfirlerden alınmadığı göz önünde bulundurulduğunda öşürün zekât kapsamında olduğu görülür. Bu durumda ise zekâtta olduğu gibi zenginlik aranacaktır ki bu da nisabı dikkate almak demektir. Zeylaî, Ebû Hanîfe'nin delillerini verirken de benzer bir üslup kullanır. Daha önce ifade edilen nasların umumluluğu; vücûb sebebinin ürün veren arazi oluşu ve mal sahibinin dikkate alınmadığından zenginliğin aranmayacağı; beş veskin iki yüz dirheme tekabül ettiği izahlarını paylaşır.⁸⁹

Zeylaî, dayanıklı olma veçhesinde ise İmâmeyn'in delili olarak hadravâtta zekât olmadığı rivayetini paylaşır. Gerekeceyi ise şöyle açıklar: Ticaret mallarından zekât alınması nefyedilmediğine dair icmâ vardır, dolayısıyla bu hadisle kastedilen öşürdür. Ebû Hanîfe'nin delilini de öşürün sebebi üzerinden götürür ve haraçta olduğu gibi öşürde de böyle bir sınırlandırmaya gidilemeyeceğini söyler. Ayrıca ilgili rivayetin sabit olmadığı; çeşitli şekillerde tevil edileceği gibi doğrudan İmâmeyn'in delilini hüccet olmaktan çıkartan bilgiler de paylaşır.⁹⁰

87 Mevsilî, *el-İhtiyâr*, I, 362-365.

88 Müslim, “Zekât”, 5.

89 Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâ'ik*, II, 291-292.

90 Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâ'ik*, I, 292-294.

Şerhü'l-Vikāye

Sadrüşşerîa (ö. 747/1346) delillere yer vermeden çok kısa atıfla ihtilafı resmeder.⁹¹ Muhaşşî Leknevî (ö. 1304/1886) ise bu boşluğu doldurur. İlk önce beş vesk hadisi üzerinden nisap meselesine eğilen yazar, ilgili rivayetin Buhârî, Müslim ve diğer muhaddisler tarafından rivayet edildiğini söyler. Ebû Hanîfe'nin dayanağı ise Buhârî'nin rivayet ettiği şu hadistir: “Yağmurun veya nehirlerin suladığı, ya da kendi ince damarlarıyla su emip yetişen (toprak mahsullerinde) onda bir; kovayla sulananlarda ise yirmide bir zekât vardır.”⁹² Leknevî'ye göre Ebû Hanîfe bu rivayetin umumuna dayanarak öşürde alt limit koymaz ve bununla istidlâl ederek hadravât için öşrü gerekli kılar. İmam'ın görüşüne dair daha ayrıntılı gerekçelendirmelerin *Fethu'l-kadîr* ve diğer eserlerde bulunabileceğine atıfta bulunduktan sonra kendisi, diğer eserlerde göremediğimiz şu tespiti paylaşır: “Nisap ve hadravât konusunda İmâmeyn'in görüşünün aklen ve naklen daha kuvvetli olduğu, zeki ve işi bilen kimselere gizli kalmaz.”⁹³ Konuyu, bir şerh üslûbuyla açıklamakla ve farklı kitaplardan nakillerle sürdürür.⁹⁴

ed-Dürerü'l-hükkâm ve Şerhleri

Molla Hüsrev (ö. 885/1480) isim vermeden doğrudan Ebû Hanîfe'nin görüşünü nakleder, hadravât konusunda İmâmeyn'in farklı düşündüğüne atıfla, nisap konusuna ise işaretle yetinir ve delillere yer vermez.⁹⁵ Şârihlerden Şürünbülâlî (ö. 1069/1659) de farklılığa sadece atıfta bulunmaktadır. Fakat hangi ürünlerde öşür gerekeceğine dair önceki eserlerden nakillerle ayrıntılı bir tasvir sunar. Benzer bir tercih Ebû Saîd el-Hâdimî'de (ö. 1176/1762) de görülür.⁹⁶

Mülteka'l-ebhur ve Şerhleri

İbrâhim el-Halebî (ö. 956/1549) Ebû Hanîfe'nin tercihini yansıtır şekilde bir takdimle konuyu verir. Ayrıca imamlar arasındaki ihtilafa sadece atıfla yetinir.⁹⁷ Şârih Şeyhîzâde (ö. 1078/1667) ise konuyu deliller üzerinden detaylandırır. Bura-

91 Sadrüşşerîa, *Şerhu'l-Vikāye*, II, 221.

92 Buhârî, “Zekât”, 55.

93 Leknevî, *Umdetü'r-ri'âye*, II, 461.

94 Leknevî, *Umdetü'r-ri'âye*, II, 460-463.

95 Molla Hüsrev, *ed-Dürerü'l-hükkâm*, I, 186-187.

96 Şürünbülâlî, *Gunye*, I, 186-187; Hâdimî, *Hâşiye 'ale'd-Dürer*, s. 121.

97 Halebî, *Mülteka*, I, 317-319.

da beş vesk hadisiyle hadravâtta zekât olmadığını ifade eden rivayeti İmâmeyn'in delili olarak takdim eder. Ebû Hanîfe'nin el-Bakara 2/267. ayetinin ve sulamaya göre oranı belirleyen hadisin umumuyla amel ettiğini söyler. Ayrıca beş vesk hadisinin, ticaret mallarına dair olduğu hakkındaki tevili aktarır; hadravâtla ilgili rivayetin isnadının da sahih olmadığını Tirmîzî'yi referans göstererek verip konuyu ürünler üzerinden detaylandırır.⁹⁸ Bir diğer şârih Haskefî (1088/1677) bu ihtilafa dair bir izah sunmaz; sadece metnin atfen verdiği bilgiyi birkaç kelimeyle açıklar.⁹⁹

el-Bahrü'r-râ'ik

İbn Nüceym (ö. 970/1563) meseleyi sistematik olarak ele alan bir tasnif yapıyla dikkat çeker. Öşrün farziyetinin kitap (el-En'âm 6/141), sünnet ("yağmur ile sulananlarda onda bir zekât vardır"¹⁰⁰) ve icmâ ile sabit olduğunu söyler. Öşrün alınacağı ürünle ilgili de "kendisiyle arazinin kazancı talep edilen" şeklindeki kriteri o da tekrar eder. Nisap hakkında İmâmeyn'in dayanağını Sahîh-i Müslim'i referansla beş vesk hadisi olarak verir. Ebû Hanîfe ise el-Bakara 2/267 ile yukarıda geçen hadisle amel etmektedir. Beş vesk hadisini ise ticaret malları hakkında olduğuyla veya âm-hâs arasında teâruz bulunduğu ve ihtiyaten âm rivayetin tercih edildiğiyle yorumlar. Ürünün niteliğe dair ise İmâmeyn, hadravâtta zekât olmadığını ortaya koyan rivayeti; Ebû Hanîfe ise yukarıda geçen nasların umûmunu dikkate almaktadır. Yazar, Ebû Hanîfe'yi esas alarak konuyu önceki klasiklerden detaylandırır.¹⁰¹

Fethu bâbi'l- 'inâye

Alî el-Kârî (ö. 1014/1605), hadravâtla ilgili rivayetlerin Hz. Ali, Hz. Muâz, Hz. Enes b. Mâlik Hz. Âişe gibi pek çok sahabiden farklı lafızlarla ve zayıf isnatlarla merfû ve mürsel olarak rivayet edildiğini söyler ve Beyhakî'nin değerlendirmelerini aktarır. Tirmizî'nin, hadravâtla ilgili yukarıda verdiğimiz tespitini paylaşır. Ancak bunun, tek tek hadisler ele alındığında doğru olabileceğini; aksi takdirde -manevî tevatürdeki gibi- bir bütün olarak değerlendirildiğinde sahih rivayetin olmadığını da söylenemeyeceğini belirtir. Bu durum ise hadisin, Ebû Hanîfe açısından tevili gerekliliği kılabilir ki o da bu rivayetlerin, öşür memurlarını kapsadığı şeklindedir. Nisap konusunda ise beş veskle ilgili rivayetleri aktaran yazar Müs-

98 Şeyhîzâde, *Mecma' u'l-enhur*, I, 317-321.

99 Haskefî, *ed-Dürri'l-müntekâ*, I, 317-318.

100 Buhârî, "Zekât", 55; Müslim, "Zekât", 7.

101 İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, II, 414-416.

lim, Ebû Dâvud, İbn Mâce, Ahmed b. Hanbel gibi muhaddislere atıfta bulunur. Ebû Hanîfe'nin delili ise el-Bakara 2/267 ile Buhârî'nin rivayet ettiği sulama şekline göre oranı belirleyen hadisin umumudur. Alî el-Kârî, bunları takdim ederken "bizim delilimiz..." şeklindeki ifadesiyle de Ebû Hanîfe'nin görüşünü tercih ettiğini göstermektedir. Beş vesk hadisini ise ticaret mallarının kastedildiğiyle yorumlar.¹⁰²

Reddü'l-Muhtâr

İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) de ihtilafa atıfla yetinip delillere yer vermemekte; sahih görüşün Ebû Hanîfe'ye ait olduğunu vurgulamakta; fûrû kaynaklarına da atıfta bulunarak ürünler bazında bir detaylandırma sunmakla yetinmektedir.¹⁰³

Değerlendirme

Kâsânî, Semerkandî'nin tasnif ettiği bir içerikle mevcut birikimin hülasasını yapmayı tercih eder. Evvela konunun dayanaklarını kitap, sünnet, icma ve kıyas şeklinde sıralaması dikkat çeker. Onda tespit edebildiğimiz katkı, bu başarılı derlemenin yanı sıra her iki ayet için de verilecek zekât oranı açısından mücmel oldukları ve hadislerle gerçekleşen beyan neticesinde müfessere dönüştüklerini söylemesidir. Fakat nisaba bakan tarafında ise ilgili hadislerin bu ayeti beyana kabil bir içerik barındırmadığını söyleyerek Cessâs'ı takip eder. Yine öşrün vücûb sebebini Debûsî gibi vurgular. Hadravâtta bu sebebin gerçekleşmesini, ayrıca hasad anlamını barındırıyor olmalarını öşür açısından merkeze oturtur. İmâmeyn açısından esas aldıkları kriterleri tespiti çalışır. Ayrıca sadaka ile kastedilenin zekât olduğunu belirtir.

Merğînânî ise Ebû Hanîfe'nin delili olarak sadece rivayetlere yer verip ayetlere değinmez. Bunlara dair umum ifade ettikleri, ticarî ürünleri kapsadığı gibi yorumları tekrarlar. Yine öşrün sebebi üzerinden meseleyi Ebû Hanîfe savunusunu o da sürdürür; haraç arazisiyle mukayese yapar. Onun dikkat çeken tasarrufları ise öşürde mal sahibinin dikkate alınmamasından hareketle nisaba gerek olmadığı vurgusu; hadravât rivayetini ihticacdan düşürmeyip öşürle sınırlandırılmayacağı şeklindeki yorumudur. Yine meseleyi sıfat-mevsuf üzerinden okuyup bir sonuca gitme gayreti de ilginçtir. Şârihlerin yaptığı katkıya gelince bilhassa kütüb-i sitte merkezli bir isnad analizinin artık yerleşik hale geldiği görülmektedir. Yine ihtilaflara dair,

102 Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâye*, I, 511-513.

103 İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, II, 325-329.

mevcut usul birikimi çerçevesinde daha teknik izah tarzları geliştirilmiştir. Mesela Bâbertî'nin ibadet içerikli olmaları ve haklarında nas bulunması nedeniyle bu konularda kıyasa gidilemeyeceğini söylemesi; İbnü'l-Hümâm'ın, sebep ile hüküm (araziden çıkan ürün-öşür) arasının ayırlamayacağı; mürsel haberin, daha kuvvetli naslara muâırız olamayacağı belirtilmesi bunlardandır. Yine Bâbertî'nin rivayetlerden ittifak olanının ihtilaf olana tercih edileceği yaklaşımını Hz. Ömer'e dayandırması; Aynî'nin hadravâtla ilgili rivayetlerin zayıf olduğunu özellikle ispata çalışması; İbnü'l-Hümâm'ın da İmâmeyn'in dayanıklılık kriterini "işlem görmeksizin" şeklinde bir kayıtle netleştirmesi diğer katkılar olarak ifade edilebilir. Aynı şârihin nehiy ifadesini yorumlaması ve sebep olmaya dair bir esastan bahsetmesi ayrıca öşür ile haraç arasındaki irtibatı sorgulayan yaklaşımı da bu kapsamda değerlendirilebilir.

Yukarıda ele alınan diğer eserlere baktığımızda mevcut birikimin muhtasar veya tafsilatlı bir şekilde aktarıldığı görülür. Fakat aralarda farklı katkılar sunanlar da mevcuttur. Molla Hüsrev, İbrâhim el-Halebî, Haskefi ve İbn Âbidîn konuyu Ebû Hanîfe merkezli sunup ihtilafa sadece atıfta bulunmakta, deliller üzerinden meseleyi ele almamaktadırlar. Mevsilî, kişinin değil de arazinin esas alındığı meselesini öne çıkartmakla; Şeyhîzâde, hadravâtla ilgili rivayetlerin zayıf olduğu vurgusunu tekrarla dikkat çeker. İbn Nüceym ise mevcut birikimi delilleriyle birlikte aktarmayı tercih etmektedir.

Diğer üç müellifin bazı tasarrufları önemlidir. Bunlardan en dikkat çekeni Fahreddîn ez-Zeylaî'dir. Zira o, her iki taraf adına en iyi istidlâli yapmaya çalışır. Bu bağlamda Ebû Hanîfe adına yapılan izahları mevcut birikimi özetler tarzda yansıtır. Ama İmâmeyn adına yaptığı yorumlar, ana çizgiden farklılaşır. Burada beş vesk hadisinin ticârî malları kapsayamayacağı; öşürün de zekât kapsamında değerlendirilmesi gerekeceği; hadaravat rivayetlerinin ticarî ürünlere dair olamayacağı hususundaki izahlarına diğer eserlerde tesadüf edememekteyiz. Rivayetlere dair kütüb-i sitte merkezli değerlendirme de artık bu dönemde yaygın bir tercih olarak Fahreddîn ez-Zeylaî'de görülmektedir. Alî el-Kârî ise hadravâtla ilgili rivayetlerin zayıf olsa da hem merfû hem mürsel olarak rivayet edildiğini söyler ve bu kadar rivayetin, manevî mütevâtürde olduğu gibi bir değer ifade etmesinin kaçınılmaz olduğunu dillendirir. Meşhur hadis kitaplarından nakillerle ilgili rivayetlere dair değerlendirmeler paylaşır. Buna rağmen görüş itibariyle Ebû Hanîfe'nin yaklaşımını tercih eder. Leknevî ise konuyu deliller merkezli sunmada mevcudu aktarmakla yetinir, hatta detaylar için ilgili eserlere bakılabileceğini söyler. Ancak o, İmâmeyn'in delilinin hem nakil hem akıl itibariyle daha kuvvetli olduğunu ifade etmesiyle diğer herkesten ayrılmaktadır.

2.3. Fetvâ eserleri

Velvâlicî (ö. 540/1146'dan sonra) meselenin tartışmalı yönünü, delillerini özetleyip çeşitli örneklerle bu ihtilafın yansımaları gösterir. Ancak yeni ürünlere dair yaptığı değerlendirmeler dikkat çekmektedir. Burada adeten yerin kazancı kendilerinden istenmesini esas almaktadır. Mesela arjuna, keçiboynuzu, çemen otu gibi bitkiler, tedavi amaçlı kullanılmaları hasebiyle yenilen ürün kapsamında değerlendirilmez ve İmâmeyn'e göre öşre tabi olmazlar.¹⁰⁴ Kâdihan (ö. 592/1196) sadece ihtilafa atıfta bulunur ve delillere temas etmeden örnekler üzerinden ihtilafı gösterir. O da bazı farklı ürünlere temas etmektedir. Mesela akgünlük, reçine gibi tedavi maksatlı kullanılan ürünlere İmâmeyn'e göre öşür alınmayacaktır.¹⁰⁵

Burhâneddîn el-Mergînânî (ö. 616/1219) evvela hangi üründen öşür verilmesi gerektiği meselesine eğilir. İlk önce her iki ayete ve kısaca müfessirlerin bunlara dair değerlendirmelerine yer verip âm nitelikli hadisi aktarır. Daha sonra Ebû Hanîfe ile talebeleri arasındaki ihtilafa, gerekçesine ve yansımalarına önceki eserlerde çizilen çerçevede temas eder. Bu başlıkta dikkat çeken bir konu da dağlarda kendiliğinden yetişen ürünlerde öşrün gerekip gerekmeyeceğidir. Bunları elde eden kişi, Ebû Hanîfe'ye göre ihrazla birlikte mülkiyete sahip olduğundan öşürle mükellef iken Ebû Yûsuf'a göre ise aslı ibâha nedeniyle böyle bir sorumluluk üstlenmez. Nisab konusunda da benzer bir yöntemle teorisine girmeden genel çizginin izah tarzıyla özetleme yapar.¹⁰⁶

Âlim b. Alâ (ö. 786/1384) ise farklı eserlerden nakillerde bulunmakla birlikte konuyu tazvih sadedinde bazı bilgiler paylaşır. Mesela İmâmeyn'in öşre dair kriterini şöylece ifade eder: Dayanıklı ürün olma, faydanın genel olması, bizatihi kendisinin elde edilmek istenmesi. Bu vasıfları hâiz ürünlerde öşür vacip iken sözelimi hadravât gibiler bu özellikleri taşımadıklarından öşre tabi olmamaktadır. Yine dayanıklı olma ile kastedilen husus insanlar tarafından bu ürünün genellikle depolanıyor olması ve en az bir yıl dayanabilmesidir. Bunun haricinde konuya dair yukarıda zikrettiğimiz bilgilere, fıkıh kitaplarından atıfla yer vermektedir.¹⁰⁷ Aynı çerçeveyi *el-Fetâva'l-Hindiyye*'de de görmekteyiz.¹⁰⁸

104 Velvâlicî, *el-Fetâvâ*, I, 200-201.

105 Kâdihan, *Fetâvâ*, I, 242.

106 Mergînânî, *el-Muhitü'l-Burhânî*, II, 325-328.

107 Enderpetî, *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*, III, 274-280.

108 Burhânpûrlu Şeyh Nizâm ve diğerleri, *el-Fetâva'l-Hindiyye*, I, 204-205.

Değerlendirme

Bu literatürde incelenen eserler ise bir taraftan mevcut gerekçelendirmeleri paylaşmayı sürdürürken diğer taraftan ürünlere dair yansımalarda ayrıntıya girmeleriyle dikkat çekmektedir. Bu da ilgili literatürün telif tarzıyla uyum arz eden bir sonuçtur.

SONUÇ

İmamlar arasında öşre dair temel iki meselede ihtilaf söz konusudur. İlki, öşrü verilecek ürünün niteliği; ikincisi, nisabın gerekliliğidir. İlkinde böyle bir şart aramayan Ebû Hanîfe'nin aksine talebeleri dayanıklılığın gerekli olduğunu söyler. İkincisinde de belli bir nisabın aranmayacağını Ebû Hanîfe savunurken İmâmeyn, belli bir nisabın altında olması durumunda öşrün verilmeyeceği kanaatini taşır. İmamlar arasındaki bu ihtilaf, rivayet merkezlidir. Nitekim bu durum farklı konularda da kendisini göstermekte, İmâmeyn eserlerinde farklı vesilelerle bu duruma temas etmektedir.¹⁰⁹ Burada talebelerinin, Ebû Hanîfe'den sonra hadislerle olan mesaisinin temel faktör olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁰ Kurucu İmamlardaki bu tablo, sonraki dönemde nasıl okunmuştur? Makalede cevabı aranan bu temel soru, mezhebin tarihine ışık tutacak bir zenginlik barındırır. Bu açıdan istidlâl yönüyle kırılma noktalarını tespitte ve mezhep içerisindeki tercih kriterlerinin hangi oranda işletildiğini cevaplamaya çalışacağız.

İlk olarak kurucu metinlerde meselenin rivayetler üzerinden ele alındığı ve ayetlerle istidlâlde bulunulmadığı belirtilmelidir. Gelenek ise bu çerçeveye yetinmemiş, ihtilafı dönemlerindeki mevcut birikim muvacehesinde kritik etmişlerdir. Bu bağlamda ayetler gündeme getirilmiş olup Cessâs burada öncü konumundadır. İlgili ayetlerin umum olduğu ve hadislerin onlara muarız olmayacağı; kapsam yönüyle sınırlı olduklarından rivayetlerin mübeyyin de sayılmayacakları bu bağlamda ifade edilmiştir. Ayetlerin miktarı bildirme noktasında mücmel olduğu ve rivayetlerle müfessere dönüşeceği ise sadece Kâsânî tarafından dillendirilmiştir.

109 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, s. 70; Şeybânî, *el-Asl*, I, 365-367. Konuya dair ayrıca bk. Boynukalın, *Kitabü'l-Asl Adli Eserinin Tanıtımı*, s. 168-169; Bayder, *Kurucu İmama Muhalefet*, s. 187-192; Özşenel, *Ebu Yusuf'un Hadis Anlayışı*, s. 15; Özen, *Akileşme Süreci*, s. 294; Kaya, *Fıkhî İstidlâl*, s. 126-128; Koca, "Ebû Hanîfe ile Ebû Yusuf ve Muhammed Arasındaki Hukuki Görüş Farklılıkları", s. 149.

110 İmâmeyn'in hadis konusundaki gayret ve yetkinliği için bk. Buhârî, *Şerhu Edebi'l-kâdi*, s. 191; Kevserî, *Hüsnü't-tekadî*, s. 16-19; Kevserî, *Bülûğu'l-emânî*, s. 6-8, 35.

Hadisler açısından bakıldığında nisap ve hadravâtla ilgili rivayetlerin merkeze oturtulduğu görülür. Nisapla ilgili rivayetlere dair nesh veya cem' yöntemi uygulanarak Ebû Hanîfe'nin yaklaşımına muvafık bir neticeye varılması en yoğun mesainin harcandığı alan olarak öne çıkar. Fakat hadravâtla ilgili rivayetler ise ihticaca uygun olup olmama merkezli bir tartışmanın konusu olmuştur. Burada Debûsî, Serahsî ve Mergînânî bu rivayetleri Ebû Hanîfe'nin yaklaşımını olumlayacak şekilde tevil etmeyi yeğlerken Zeylaî ve Aynî ise zayıf olmaları hasebiyle delil olamayacakları şeklinde bir yaklaşım benimser. Alî el-Kârî'nin manevî tevâtür üzerinden ilgili anlamın sahih olması gerektiği vurgusu ise münferit ama orijinal bir yaklaşım olarak yer bulur. Fakat buna rağmen tevilde bulunmak suretiyle mezhebin ana görüşünü savunmayı sürdürür. Bu tercihleri, son üç âlimin hadis ilmiyle iştigal etmelerinin bir yansıması olsa gerektir. Rivayetlere dair genel bir değerlendirme yapıldığında ise bunları farklı tariklerden aktarmada Tahâvî'nin; isnad analizlerine genişçe yer vermede Kudûrî'nin; kütüb-i sitteyi referans almada ise Cemâleddîn ez-Zeylaî'nin öncü olduğu söylenebilir. Bu bağlamda İmâmeyn'in hadis eserlerinin literatürde yer bulmamış olması ilginçtir.

Öne çıkan başka bir nokta ise Debûsî ile birlikte meselenin daha teknik bir tahlille gerekçelendirilmiş olmasıdır. Buna rağmen Cessâs, temel yaklaşımlarda belirleyici bir aktör olarak yer almıştır. İmâmeyn'in yaklaşımını gerekçelendirme adına ise en net tavrı ilk olarak Serahsî sergiler. Onu Fahreddîn ez-Zeylaî ileri taşır ve gelenekte daha önce göz ardı edilen problemleri dile getirir. Fetva literatürü ise pratik yansımaları gösterme noktasında katkı sunar. Dikkat çeken bir başka husus -istisnaları bulunmakla beraber- h. 9. asır sonrası çalışmalarda meselenin artık sonucuya ilgilendiği ve deliller kısmının metinlerde hak ettiği yeri bulamadığıdır.

Tercih açısından baktığımızda geleneğin Ebû Hanîfe'nin görüşünü takip ettiği görülmektedir. Hatta konuya dair geliştirilen bütün izahlarda onun tercihlerini savunma ve yorumlama, başat role sahiptir. Tercih kriterleri açısından değerlendirdiğimizde ise ibadetlerle ilgili olduğundan İmam'ın görüşünün takip edilmesi teoriye uygun bir neticedir. Görüş sahibi yönüyle bakılınca bu ihtilafta müçtehit olan müftînin muhayyer olacağı baskın kanaattir. Fakat gelenekte böyle bir tercihte bulunan âlim mevcut değildir. Sadece Leknevî'nin bu yönde bir meyli söz konusudur. Bu ise ilgili âlimin sahih hadis vurgulu genel tavrının¹¹¹ bir neticesi sayılabilir. Ancak rivayet ilmiyle yoğun bir şekilde iştigal eden diğer ulema böyle bir tercih ortaya koymamıştır. Bu tavırları ise mezhep sistemi üzerinden bir fûrû inşa gayretiyle yorumlanabilir.

111 Leknevî'nin bu tavrını kendi ifadelerinden takip için bk. Leknevî, *en-Nâfi'ul-kebir*, s. 70-71.

Sonuç itibariyle Ebû Hanife ve İmâmeyn, Hanefî geleneği tarafından mezhebin temel simaları olarak kabul edilmiş olup aralarındaki ihtilaf, ana metinlerin fevkinde ve çözüme kavuşturulmadan ziyade deliller üzerinden ortaya konulmaya çalışılmış olup tercih kriterlerine muvafık bir neticeye göre de konum alınmıştır. Eserlerin konuları ele alışı ve sundukları katkılar üzerinden bir okumayla Hanefî fûrû eserleri için yukarıda yer verdiğimiz dönemlendirme ise çalışmanın bir teklifi olarak ifade edilebilir.

Kaynakça

- Ahmet Ali, Muhammed İbrahim - Hindî, Ali b. Muhammed b. Abdilaziz, *el-Mezheb inde'l-Hanefiyye - el-Mâlikiyye - eş-Şâfi'iyye - el-Hanbeliyye*, Vizaretü'l-Evkâf veş-Şuûni'l-İslâmiyye, Safat 1433.
- Ali el-Kârî, Ebû'l-Hasen Nürüddin Ali b. Sultân, *Fethu bâbi'l-inâye fi şerhi kitâbi'n-Nukâye*, I-III, thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2009.
- Ali el-Kârî, Ebû'l-Hasen Nürüddin Ali b. Sultân, *Mirkâtü'l-mefâtih şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*, I-XII, thk. Cemâl Aytânî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1422.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, I-XII, thk. Emîn Sâlih Şa'bân, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1420.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed, *Nuhabü'l-efkâr fi tenkihi mebâni'l-ahbâr fi şerhi Me'âni'l-âsâr*, I-IXX, 2. bs., thk. Yâsir b. İbrâhim Ebû Temîm, Dârü'n-Nevâdir, Dimaşk-Beyrut 1432.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed, *'Umdetü'l-kârî: Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, I-XXV, nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1421.
- Bâbertî, Ekmelüddin Muhammed b. Mahmûd, *el-İnâye fi şerhi'l-Hidâye*, I-IX, Dârü İhyâit-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut t.y.
- Bayder, Osman, "Klasik Usul Eserlerine Göre Mezhebin Kurucu İmamlığının Anlamı", *The Journal of Academic Social Science Studies [JASSS]*, sy. 37 (2), 2015, 463-471.
- Bayder, Osman, *Kurucu İmama Muhalefetin İmkan ve Sınırı -Hanefi Mezhebi Örneği-*, Maarif Mektepleri, Ankara 2018.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I-XI, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424.
- Boynukalın, Mehmet, *İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin Kitabü'l-Asl Adlı Eserinin Tanıtım ve Fıkah Usûlü Açısından Tahlihi*, Ocak Yayıncılık, İstanbul 2009.
- Buhârî, Ebû Hafs Hüsâmüddin es-Sadrüş-şehid Ömer b. Abdilaziz b. Ömer, *Şerhu Edebi'l-kâdi li'l-Hassâf*, I-IV, thk. Muhyî Hilâl es-Serhân, Vizâretü'l-Evkâf, Bağdat 1397.
- Burhânpuurlu Şeyh Nizâm ve diğerleri, *el-Fetâva'l-Hindiyeye*, I-VI, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Burhânpuurlu 1421.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvi fi'l-fikhi'l-Hanefî*, I-VIII, thk. İsmetullah İnayetullah Muhammed-Said Bektaş, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye-Dârü's-Sirâc, Beyrut-Medine 2010.

- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed b. Ömer b. İsâ, *el-Esrâr fi'l-usûl ve'l-fürû'* (Tez içerisinde), thk. Salim Özer, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1997.
- Debûsî, Ebu Zeyd, *Mukayeseli İslâm Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi*. trc. Ferhat Koca, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî, *İhtilâfû Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*. nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efkânî, Matbaatü'l-Vefâ, Kahire 1357.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî, *Kitâbü'l-Âsâr*, nşr. Ebû'l-Vefâ, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut ts.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî, *Kitâbü'l-Harâc*, Dârü'l-Ma'rifetü, Beyrut 1399.
- Enderpetî, Feridüddin Âlim b. Alâ, *el-Fetâvâ't-Tatarhâniyye*, I-XXIII, Mektebetü Hanefiyye, Muradâbâd 1431.
- Gaznevî, Cemâlüddîn Ahmed b. Mahmûd b. Sa'id, *el-Hâvî'l-kudsî (fi'fîrû'î'l-fikhi'l-Hanefî)*, I-II, thk. Sâlih el-Alî, Dârü'n-Nevâdir, Dimaşk-Beyrut 1432.
- Günay, Hacı Mehmet, "Hanefî Mezhebinin Mezhep İçi İşleyişi: Görüşler, Hiyerarşisi ve Ebû Hanîfe'nin Görüşünün Tercih Edildiği Durumlar", *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, [16-19 Ekim 2003, Mudanya/Bursa], I, 417-430, Kurav Yayınları, Bursa 2005.
- Hâdimî, Ebû Sa'id Muhammed b. Mustafa, *Hâşiye 'ale'd-Dürer*, Dârü't-Tibâatî'l-Âmire, İstanbul 1269.
- Halebî, İbrâhîm b. Muhammed, *Mülteka'l-ebhur*, I-IV, nşr. Halil İmrân el-Mansûr, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1419.
- Haskefî, Alâüddîn Muhammed b. Ali b. Muhammed, *ed-Dürri'l-müntekâ fi şerhi'l-Mültekâ*, I-IV, nşr. Halil İmrân el-Mansûr, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1419.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz, *Hanefîlerde Mezhep Usûlü (Şerhu Ukûdi resmî'l-müftî)*, trc. Şenol Saylan, Klasik, İstanbul 2016.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz, *Reddül-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, I-VIII, Kahraman Yayınları, İstanbul 1984.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelüsî, *el-Muhallâ bi'l-âsâr fi şerhi'l-Mucellâ bi'l-ihisâr*, I-XI, İdaretü't-Tibaatî'l-Müniriyye, Kahire 1347.
- İbn Nuceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm, *el-Bahrü'r-râ'ik şerhu Kenzid-dekâik*, I-IX, nşr. Zekeriyâ Umeyrat, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1418.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed, *Ârizatü'l-ahvezî bi şerhi Sahihî't-Tirmizî*, I-XIII, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut t.y.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid, *Şerhu Fethu'l-kadîr*, I-IX, Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, Beyrut t.y.
- Kâdihan, Ebû'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd, *Fetâvâ Kâdihân*, I-III, thk. Sâlim Mustafâ el-Bedrî, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2009.
- Kallek, Cengiz, "Ukiyye", *DİA*, Ankara 2012, XLII, 67-70.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd, *Bedâ'i'us-sanâ'i' fi tertibiş-şerâ'i'*, I-X, 3. bs., Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2010.
- Kaya, Eyyüp Sa'id, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhi İstidlâl*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001.

- Kevserî, Muhammed Zâhid b. el-Hasen, *Hüsnü't-tekâdî fî sîreti'l-İmâm Ebî Yûsuf el-Kâdî*, el-Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türâs, Kahire ts.
- Kevserî, Muhammed Zâhid, *Bülûğu'l-emânî fî sîreti'l-İmâm Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî*, el-Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türâs, Kahire 1418.
- Koca, Ferhat, "Hanefî Mezhebinde Ebû Hanîfe ile Ebû Yusuf ve Muhammed Arasındaki Hukukî Görüş Farklılıkları", *EKEV Akademi Dergisi*, sy. 8/18, 2004, 143-160.
- Kudûrî, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed, *Mevsûatü'l-fikhiyyeti'l-mukârene = et-Tecrid*, thk. Muhammed Ahmed Sirac-Ali Cum'a Muhammed, I-XII, Dârü's-Selâm, Kahire 1424.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed, *en-Nâfi'ul-kebir limen yutâli'u'l-Câmi'â's-sağîr*, nşr. Naîm Eşref Nûr Ahmed, İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulumi'l-İslâmiyye, Karaçi 1419.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed, 'Umdu'tü'r-ri'âye 'alâ Şerhi'l-Vikâye, I-VII, thk. Salâh Muhammed Ebû'l-Hâc, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Karaçi 2009.
- Özşenel, Mehmet, *Ebu Yusuf'un Hadis Anlayışı*, 2. bs., Klasik, İstanbul 2011.
- Merginânî, Burhânüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz, *el-Muhitü'l-Burhânî fî'l-fıkhi'n-Nu'mânî*, I-IX, thk. Abdülkerîm Sâmî el-Cündî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424.
- Merginânî, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn Ali b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl, *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mübtedî*, I-IV, Dârü İhyâi Türâsî'l-Arabî, Beyrut t.y.
- Mevsûlî, Ebû'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd, *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*, I-IV, thk. Şuayb el-Arnaut-Ahmed Muhammed Berhûm-Abdüllatif Hırzullâh, Darü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Dimaşk 1420.
- Molla Hüsrev, Mehmed Efendi, *ed-Dürerü'l-hükkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm*, I-II, Fazilet Neşriyat, İstanbul 2016.
- Mutarrizî, Ebû'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdisseyyid b. Ali, *el-Muğrib fî tertîbi'l-Mu'rib*, I-II, thk. Mahmûd Fâhûrî-Abdülhamîd Muhtâr, Mektebetü' Üsâme b. Zeyd, Haleb 1399.
- Osmânî, Muhammed Takî, *Usûlü'l-iftâ ve âdâbühü*, Mektebetü Maârifî'l-Kur'ân, Karaçi 1432.
- Özen, Şükrü, *İslâm Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci: Başlangıçtan Hicri IV. Asrın Ortalarına Kadar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.
- Sadrüşşeriâ, Ubeydullah b. Mes'ûd, *Şerhu'l-Vikâye*, I-V, nşr. Salâh Muhammed Ebû'l-Hâc, Müessesetü'l-Varrâk, Ummân 2006.
- Semerkandî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed, *Tuhfetü'l-fukahâ*, I-III, 3. bs., Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1404/1984.
- Semerkandî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm, 'Uyûnü'l-mesâ'il fî fûrû'ül-Hanefiyye, thk. Seyyid Muhammed Mühennâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Ebû'l-Leys 1419.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed, *el-Mebsût*, I-XXX, Dârü'l-Mâ'rife, Beyrut 1409.
- Şahin, Osman, *Fetvâ Âdâbî*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2016.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasen, *el-Asl*, I-XII, thk. Muhammed Boynukalın, Daru İbn Hazm, Beyrut 1433.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasen, *el-Câmi' u's-sağîr*, İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulumi'l-İslâmiyye, Karaçi 1411.

- Şeybânî, Muhammed b. Hasen, *el-Hüccce 'alâ ehli'l-Medîne*, I-IV, 3. bs., nşr. Seyyid Mehdî Hasan el-Kılânî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1403.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasen, *Kitâbü'l-Âsâr*, I-II, thk. Ahmed İsâ el-Ma'sarâvî, Dârü's-Selâm, Kahire 1427.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasen, *Muvatta'ü'l-İmâm Mâlik rivâyetü Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî*, I-III, thk. Takıyyüddîn en-Nedvî, Darü'l-Kalem, Dımaşk 1412.
- Şeyhizâde, Abdurrahman b. Muhammed b. Süleymân, *Mecma'u'l-Enhur fî Şerhi Mülteka'l-ebhur*, I-IV, nşr. Halil İmrân el-Mansûr, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1419.
- Şürünbülâlî, Ebü'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî, *Gunyetü zevi'l-ahkâm fî bugyeti Düreri'l-hükkâm*, I-II, Fazilet Neşriyat, İstanbul 2016.
- Tahâvî, Ebü Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, I-IV, thk. Muhammed Zehra en-Neccâr-Muhammed Seyyid Cârulhak, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1414.
- Tehânevî, Zafer Ahmed b. Latif, *İ'lâ'üs-sünen*, I-XXII, 3. bs., İdaretü'l-Kur'ân ve'l-Ulumi'l-İslâmiyye, Karaçi 1415.
- Turhan, Halil İbrahim, "Hicrî İlk Beş Asırda Hanefî Fıkıh Usûlünde Muâriz Haber Nazariyesi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, sy. 21/3, 2017, 1825-1872.
- Uğur, Seyit Mehmet, *Hanefilerde Mezhep İçî Tercih ve Usûlü*, M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2019.
- Üşî, Ebü Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Fâris, *el-Fetâva's-Sirâciyye*, thk. Muhammed Osman el-Büstevî, Dârü'l-Ulûmi Zekerıyya, yy. 1432.
- Velvâlicî, Ebü'l-Feth Abdürreşid b. Ebü Hanîfe, *el-Fetâva'l-Velvâliciyye*, I-V, thk. Mikdad b. Musa Firıyevî, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1424.
- Yaman, Ahmet, *Fetva Usûlü ve Âdâbı*, M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2017.
- Yazıcı, İshak, "Semerkandî, Ebü'l-Leys", *DİA*, Ankara 2009, XXXVI, 473-475.
- Zeylaî, Ebü Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed, *Nasbü'r-râye fî ehâdisi'l-Hidâye*, I-IV, nşr. Muhammed Avvâme, el-Mektebetü'l-Mekkiyye-Müessesetü'r-Reyyân, Mekte-Beyrut t.y.
- Zeylaî, Ebü Muhammed Fahrüddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus, *Tebyînü'l-hakâ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik*, I-VI, el-Matbaâtü'l-Kübra'l-Emîriyye, Bulak 1313.